

AZƏRBAYCAN TEXNİKİ UNIVERSİTETİNİN NƏZDİNDƏ
BAKİ TEXNİKİ KOLLECI
“İQTİSADİYYAT” FƏNN BİRLİYİ
“SAHƏLƏR İQTİSADİYYATININ ƏSASLARI” FƏNNİ
ÜZRƏ MÜHAZİRƏ

MÜNDƏRİCAT

1. Fənnin predmeti, metodu və vəzifələri.....	4
2. İqtisadiyyatın inkişafında sənaye sahələrinin rolu.....	8
3. Sənaye sahələrinin istehsalının iqtisadi səmərəliliyi və onun müəyyən edilməsi metodları.....	13
4. Sənaye sahələrinin quruluşu. Sənaye sahələrinin elmi texniki tərəqqisi.....	16
5. Sənaye sahələrində idarəetmənin təşkilinin əsasları.....	23
6. Sənaye sahələrinin inkişafının planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması. Sənaye sahələrinin istehsal proqramı.....	36
7. Sənaye sahələrində iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi.....	39
8. Sənaye sahələrində istehsalın təmərküzləşməsi və müəssisələrin ölçüsü.....	43
9. Sənaye sahələrində ixtisaslaşdırma , kooperasiyalaşdırma və kombinəlaşdırma.....	49
10. Sənaye sahələrinin istehsal heyəti və onun idarə edilməsi.....	55
11. Sənaye sahələrində istehsal əsas fondları, müəssisələrin istehsal gücü və onlardan istifadə.....	65
12. Sənaye sahələrinin dövriyyə fondları və dövriyyə vəsaitlərindən istifadə.....	73
13. Marketing fəaliyyəti.....	79
14. Sənaye sahələrinin istehsalında maddi-texniki təminat.....	85
15. Sənaye sahələrində əmək məhsuldarlığı və əmək haqqı.....	91
16. Sənaye sahələrinin məhsulunun keyfiyyəti və onun idarə edilməsi.....	103
17. Sənaye sahələrində maya dəyəri,qiymətin əmələ gəlməsi və rentabellik.....	111
18. Sənaye sahələrinin istehsalının maliyyəsi.....	123
19. İnvestisiya və onun iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi....	130

1. FƏNNİN PREDMETİ, METODU VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Kökü latın sözü olan “industriyadan” gələn azərbaycan dilində “sənaye” sözü ilə eyni mənə daşıyırlar. “İndustriya”nın lüğəti mənası isə “maşınlı texnikaya əsaslanan fabrik-zavod fəaliyyəti”, daha dəqiqi, “maşınlı texnikaya əsaslanan və fabrik-zavodda həyata keçirilən fəaliyyət növü” deməkdir.

Uzun tarixi dövr ərzində təkamül və çevrilişlər yolu ilə miqyasca genişlənmiş və keyfiyyətcə təkmilləşmiş olan sənaye- təbiətdən aldığı mineral və habelə kənd təsərrüfat xammalını mexaniki, termiki, kimyəvi və s. təsirlərə əsaslanan texnologiya ilə emal etməklə şəxsi istehlak və istehsal texniki təyinatlı məhsullar istehsalı üçün fəaliyyət növüdür. Məhz bu, Sahələr iqtisadiyyatı fənninin obyektidir. Bu fənnin konkret iqtisad elmi kimi - tədqiqat obyektini iqtisadiyyatın özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənən sənaye sahəsidir.

Sənaye öz daxili strukturuna və miqyasına görə maddi istehsalın ən zəngin və böyük sahələrindəndir.

Maddi istehsal sahələrinin hamısında maddi nemətlər istehsal olunsa da, hər biri ayrı-ayrılıqda başqalarından özünəməxsusluğuna görə fərqlənir; onları bir-birindən fərqləndirən iki əsas məziyyətdir:

- a) sosial-iqtisadi
- b) maddi-texniki

Maddi istehsal sahələrinin sosial-iqtisadi baxımdan fərqi mövcud mülkiyyət və ictimai istehsalın təşkili formalarından asılı olaraq sahədə fəaliyyət göstərən insanlar arasındakı iqtisadi və istehsal münasibətləridir.

Maddi istehsal sahələrinin maddi-texniki fərqi isə onlarda tətbiq edilən texnikadakı xüsusiyyətlər, istifadə olunan texnoloji istehsal üsulunun orijinallığı, bir sözlə, maşınlar sistemindəki müxtəlifliklə əlaqədardır.

Sənaye istehsalına xas olan xüsusiyyətlər:

A) onun elmi texniki tərəqqi əsasında öz istehsal həcmi başqa maddi istehsal sahələrinə nisbətən sürətlə artırma bilməsi

B) əmək bölgüsünün təsiri ilə onun sahə quruluşunun dəyişməsindəki dinamizm

C) başqa maddi istehsal sahələri ilə müqayisədə daha yüksək əmək məhsuldarlığına nail olmaq imkanının genişliyidir.

Sənaye sahəsi- istehsal edilən məhsulun iqtisadi təyinatı, istehlak olunan əmək cisimlərinin və tətbiq edilən əmək vasitələrinin ümumiliyi texnoloji istehsal üsulunun mahiyyətinə görə oxşar olan müəssisələrin məcmusudur.

Müəssisə isə - mülkiyyət formasından asılı olmayaraq ictimai tələbatın ödənilməsi və mənfəət alması məqsədilə məhsul istehsal edən və satan , işlər yerinə yetirən və xidmətlər göstərən , hüquqi şəxs olan müstəqil təsərrüfat subyektidir.

Qədim yunan alimlərinin terminlərin (məhfumların) məzmunlarının aydınlaşdırılması haqqında belə bir kəlamı olmuşdur: «terminlərə görə mübahisə etməzlər, razılığa gələrlər». Bu fikrin deyilişi nə qədər cazibədar olsada onun – bütün hallarda – birmənalı qəbulu mümkün deyildir. Belə ki, hər bir termin əşya, hadisə, proses və s.-nin mahiyyətini, başqa sözlə, onun kəmiyyət və keyfiyyət tərəfini, daxili əlaqələrini, daha dəqiq açar, səciyyələndirə bilməlidir. Başqa sözlə, hadisə və proseslərin idarə olunmasında, kəmiyyət və keyfiyyətcə qiymətləndirilməsində onların mahiyyətini (məzmununu) bu və ya digər dərəcədə özündə əks etdirən məhfumlar (terminlər), kateqoriya və göstəricilərdən istifadə olunur. Belə olmadıqda əşya, hadisə və proses haqqında yanlış mülahizələr söylənər, oxşar olanların fərqi (fərqlərini) müəyyən etməkdə, fərqli olanların isə oxşar cəhətini (cəhətlərini) aşkarlamaqda çətinlik yarana bilər. Lakin indinin özündə də, başqa elmlərdə olduğu kimi, iqtisad elmində də mənası tam və dəqiq açılmamış, mübahisə doğuran terminlər mövcuddur.

İlk öncə sənaye haqqında iqtisadi nəzəriyyə elminin nümayəndələrinin işləmiş olduqları müxtəlif konsepsiyaların səciyyəvi cəhətlərini – qısada olsa – şərh etmək lazımdır.

Həmin konsepsiyalar aşağıdakılardır:

- a) sənaye haqqında neoklassik nəzəriyyə;
- b) sənaye haqqında institusional nəzəriyyə;
- c) sənaye haqqında davranma nəzəriyyəsi

Neoklassik nəzəriyyəyə görə sənaye, istehsal (texnoloji) vahidi olmaqla funksiyası istehsal fəaliyyəti, məqsədi isə maksimum mənfəət əldə etmək kimi şərtləndirilir. Həmin nəzəriyyə, istehsal resurslarının ən optimal nisbətini tapmaqla, minimum istehsal xərclərinə nail olmağı sənayenin əsas vəzifəsi hesab edir. Lakin bu nəzəriyyənin sənayedaxili idarəetməni, sənayenin təşkilat quruluşunun xüsusiyyətlərini nəzərə almaması və habelə verilən qərarların alternativsiz, seçimsiz olması onu praktiki vəzifələrin həlli işi üçün o qədər də yararlı etmədi. İnstitusional nəzəriyyəyə görə sənaye, bazar qeyri-müəyyənliyi şəraitində fəaliyyət göstərən mürəkkəb ierarxiya qurluqlu təşkilatdır.

Bu nəzəriyyəyə görə, resursların nəqdsiz bölgüsünə əsaslanan sənaye onların (resursların) bazar mexanizmi prinsiplərinə görə pulla bölgüsünə alternativ olmaqla bölgü prosesinin idarə edilməsi xərclərinə – transaksiya (sövdələşmə) xərclərinə – qənaət məqsədini güdür; burada sənaye həm də özünün daxili onun özünü təşkil etməsi ilə bağlı xərclərə nəzarət işində həyata keçirir. Burada əsas vəzifə sənayenin bahalı və həm də natamam məlumatlar mühitində davranışı izah edilir; sənayenin çoxnövlülüyünün səbəbləri şərh olunur və onların inkişafına xüsusi diqqət yetirilir, ön plana çəkilir.

Beləliklə, institusional nəzəriyyəyə görə firma sövdələşmə (transaksiya) xərclərinə qənaət və resurs sahiblərinin təsərrüfat qərarlarının koordinasiyası ilə əlaqədar olan xərclərin nisbətini ortimallaşdıran təşkilatdır.

Nəzəriyyənin digər ilkin şərti kimi, sənayenin cəlb edilmiş resurs sahibləri arasında münasibətlər məcmusu olan mürəkkəb ierarxiyalı təşkilatdır. Nəhayət, davranma nəzəriyyəsinə görə, sənaye mütəhərrik bazar münasibətlərinə yalnız uyğunlaşmamalı və həm də öz davranışı ilə mövcud olan mühiti özünə uyğunlaşdırmağı bacarmalıdır; bu sənayenin sahibkarlıq (təşəbbüskarlıq) konsepsiyasıdır. Burada sənaye habelə müxtəlif səviyyələrdə baş verən sahibkarlıq funksiyalarının qarşılıqlı fəaliyyəti sistem kimi səciyyələndirilir. Belə halda əsas vəzifə həmin funksiyaların uzlaşdırılmasına nail olmaqdır, çünki sənayenin davranışı müxtəlif səviyyələrə məxsus sahibkarlığın qarşılıqlı fəaliyyəti ilə qiymətləndirilir.

Sənayenin iqtisadi, sosial və texniki-təşkilati təbiəti haqqında nəzəriyyədən gələn yuxardakı müxtəlifliklər tətbiqi iqtisad elmlərindən yan

keçməmişdir. Elə bu səbəbdən də konkret iqtisad elmlərinin nümayəndələri arasında da sənaye haqqındakı fikir ayrılığı indi də mövcuddur.

İqtisadi ədəbiyyatda, bir çox hallarda, «sənaye» termini «müəssisə» termini ilə sinonim kimi qəbul edilir eyniləşdirilir, bəzən qarışdırılır, bəzən də fərqləndirilir. Nəticə etibarilə iqtisadçılar qədim yunanların termin haqqında «mübahisə etməzlər, razılığa gələrlər» tövsiyəsini qəbul etmirlər. Başqa sözlə, «müəssisə» və «sənaye» terminlərinin oxşar cəhətləri və fərqləri haqqında iqtisadçılar arasında yekdil fikir indi də yoxdur.

«Sənaye» məhfumunun məzmununu açıqlayan iqtisadçıları 2 qrupa bölmək olar:

- a) sənaye kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisədir, təşkilatdır;
- b) sənayenin tərkibi bir deyil, bir neçə müəssisədən ibarətdir.

«Sənaye» məhfumunun mahiyyətini açıqlayan bir sıra iqtisadçılar onun (sənayenin) müəssisə olduğunu göstərməklə yanaşı, artıq qeyd edildiyi kimi, onun müəssisədən fərqli 2 cəhətini də göstərirlər:

- a) sənaye 2 və daha çox müəssisədən ibarət olur
- b) sənaye istehsalla yanası, həm də kommersiya fəaliyyəti ilə də məşğul olur.

Müəssisəyə aid qalan nə əlamətlər varsa, onların hamısı sənaye üçün səciyyəvidir.

Fənnin predmeti – sənayedə iqtisadi qanunların fəaliyyəti və təzahür formalarını, bazarın tələbatlarını ödəmək məqsədilə optimal xərclə yüksək təsərrüfat nəticələrini təmin edən amilləri, sahə iqtisadiyyatının tənzimlənmə qayda və vasitələrini, sahənin səmərəlilik göstəricilərini yaxşılaşdırmaq üçün onun idarə edilməsinin metod və üsullarını öyrənməkdir.

İqtisadi proses və hadisələrin düzgün və ətraflı dərk olunması konkret iqtisad elmləri üçün yeganə elmi **metod** olan dialektik vasitəsilə mümkündür, çünki bu metod hadisə və prosesləri fasiləsiz, mütəhərrik vəziyyətdə, ətraflı sıx və qırılmaz ümumi əlaqə, qarşılıqlı asılılıq və qarşılıqlı təsir vəziyyətində qəbul edir, təsadüfləri isə nəzərə almır.

Fənnin vəzifələri:

1. sənayenin hasilat və emaledici sahələrinin inkişaf qanunauyğunluqlarını, onlar arasında yaradılacaq optimal əlaqələri öyrənmək
2. sənaye istehsalının idarə olunması, dövlətin sənaye iqtisadiyyatına aid tənzimləmə tədbirlərini, sənaye ilə ondan asılı olan maddi istehsal sahələri arasında daha səmərəli kəmiyyət asılılığını müəyyən etmək
3. əmək bölgüsü və istehsalın ictimailəşməsilə əlaqədar olaraq istehsalın ictimai təşkili formalarını öyrənmək

2. İQTİSADIYYATIN İNKİŞAFINDA SƏNAYENİN ROLU

Xalq təsərrüfatı kompleksinin inkişafında və səmərəliliyin yüksəldilməsində onun bütün sahələri birqərarlı iş ahəngdarlığına nail olmalı, özlərinin istehsal aparatlarının potensial imkanlarından zəruri səviyyədə istifadə etməlidirlər.

Bütünlükdə xalq təsərrüfatı kompleksinin inkişafı sənayenin iqtisadi potensialından tam və səmərəli istifadə olunmasından bilavasitə asılıdır.

Sənaye və onun ayrı-ayrı sahələri yüksək sürətlə inkişaf etdirildikcə bu maddi istehsal sahəsinin hesabına milli gəlirin kütləsi artır və deməli, dövlət büdcəsinin gəlir hissəsində onun payı da çoxalır. Əldə olunan vəsaiti milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, onun müvafiq hissəsinin, xalqın maddi və sosial ehtiyaclarının təmin edilməsinə yönəltmək mümkün olur.

Sənayenin inkişaf etdirilməsi işində 2 mühüm cəhət daim diqqət mərkəzində olmalıdır. Bunlardan biri sənayenin elmi-texniki tərəqqini təmin edən sahələrinin digəri isə cəmiyyət üzvlərinin sosial rifahının yüksəldilməsində həlledici rol oynayan sahələrin daha sürətli inkişafına üstünlük verməkdir.

Müasir istehsal avadanlıqları və yeni keyfiyyətdə xammal və materialların yaradılması, elmi-texniki tərəqqinin bütün istiqamətlərinin – mexanikləşdirmə, avtomatlaşdırma, elektrikləşdirmə və kimyalaşdırmanın inkişafı üzrə elmi və texniki ideyalar məhz sənaye sahələrinin, daha doğrusu, ağır sənayenin məhsuludur.

Sənaye- cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin təkmilləşdirilməsi və bunun sayəsində ictimai istehsalın miqyasca genişlənməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsində, cəmiyyət üzvlərinin maddi və mənəvi tələbatlarının təmin edilməsində həlledici rola malik maddi istehsal sahəsidir.

Sənayenin xalq təsərrüfatı kompleksinin inkişafındakı rolundan bəhs edilərkən, onun kompleksə daxil olan çox həyati və önəmli bir sahəni – kənd təsərrüfatını müxtəlif texnika, yanacaq, kübrə və s. ilə təmin etməsi xüsusi vurğulanmalıdır.

Xalq təsərrüfatı kompleksinə daxil olan mühüm sahələrdən biri də, tikintidir.

Sənayenin inkişafı və onun miqyasının daha da genişlənməsi sosial-siyasi baxımdan da, cəmiyyətin sosial strukturunun təkmilləşdirilməsi nöqtəyi nəzərdən də, böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Sənayenin inkişafı və regionlar üzrə sənaye müəssisələrinin düzgün yerləşdirilməsi həmin regionlarda sosial-iqtisadi vəziyyətin tarazlaşması ilə nəticələnir.

1940-1985-ci illərdə Azərbaycanın bütünlükdə sənayesi və onun sahələri üzrə məhsul istehsalı tempi çox mütəhərrik olmuşdur; bütün sənaye sahələrində ümumi məhsul istehsalının dinamikası – yanacaq sənayesi istisna olunmaqla – yüksələn xətt üzrə olmuşdur. Doğurdan da 1970-ci ildən başlayaraq yanacaq sənayesinin inkişafı üzrə SSRİ dövlətinin siyasəti, onun ildən-ilə artırılması deyil, Rusiyanın şərqində zəngin neft yataqlarının kəşfi və istismarı, xüsusilə Azərbaycan neftinin nisbətən baha başa gəlməsi ilə əlaqədar olaraq, neft hasilatının sabit saxlanılması olmuşdur.

Təbii sərvələrin son məhsuladək resublika ərazisində emal edilməsi , başqa sözlə , dünya bazarına xammal və tamamlanmamış məhsullar çıxarılması əvəzində hazır məhsulların aparılması respublikanın milli gəlirini xeyli məbləğdə artırma bilər.

Bazar iqtisadiyatına keçid – ciddi səhvlərə yol verilmədən problemlərin həlli-uzun müddətdir ki, respublikamızın müvafiq qurumlarının diqqət mərkəzində idi, bunun üçün də 21 iyul 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisin

çıxardığı qərarla dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramı həyata keçirildi .

Mülkiyyət münasibətlərindəki nəzərdə tutulan radikal dəyişiklikləri təmin edə biləcək özəlləşdirmə, nəticə etibarlı ilə, yeni sosial təbəqənin, cəmiyyətin strukturunda orta mövqedə dayanacaq sahibkarlar təbəqəsinin yaranmasına səbəb olacaq, milli iqtisadiyyatın inkişafında özünəməxsus rol oynaya biləcəkdir.

Xalq təsərrüfatı kompleksinin inkişafı və səmərəli fəaliyyəti, öz-özlüyündə aydındır ki, istisnasız olaraq kompleksə daxil olan bütün sahələrin – lakin, xüsusilə, sənayenin – inkişaf səviyyəsindən və sürətindən səmərəli fəaliyyətindən bilavasitə asılıdır; maddi istehsal sahələri üçün zəruri həcmdə istehsal vasitələri istehsal etmək və əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşdırılmasına nail olmaq, digər sahələrin əhəmiyyətini azaltmadan, sənayenin inkişaf vəziyyəti ilə daha çox əlaqədar olur. Bütünlükdə xalq təsərrüfatı kompleksinin inkişafı sənayenin iqtisadi potensialından tam və səmərəli istifadə olunmasından bilavasitə asılıdır.

Sənaye və onun ayrı-ayrı sahələri yüksək sürətlə inkişaf etdirildikcə bu maddi istehsal sahəsinin hesabına milli gəlirin kütləsi artır və deməli, dövlət büdcəsinin gəlir hissəsində onun payı da çoxalır. Əldə olunan vəsaiti milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, onun müvafiq hissəsinin, xalqın maddi və sosial ehtiyaclarının təmin edilməsinə yönəltmək mümkün olur.

Sənayenin inkişaf etdirilməsi işində 2 mühüm cəhət diqqət mərkəzində olmalıdır. Bunlardan biri sənayenin elmi-texniki tərəqqini təmin edən sahələrinin (maşınqayırma, elektroenergetika, kimya və neft-kimya), digəri isə cəmiyyət üzvlərinin sosial rifahının yüksəldilməsində həlledici rol oynayan sahələrin (yüngül, yeyinti) daha sürətlə inkişafına üstünlük verməkdir.

Müasir istehsal avadanlıqları və yeni keyfiyyətdə xammal və materialların yaradılması, elmi-texniki tərəqqinin bütün istiqamətlərinin – mexanikləşdirmə, avtomatlaşdırma, elektrikləşdirmə və kimyalaşdırmanın inkişafı üzrə elmi və texniki ideyalar məhz sənaye sahələrinin köməyi ilə maddiləşdirilir.

Sənaye – cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin təkmilləşdirilməsi və bunun sayəsində ictimai istehsalın miqyasca genişlənməsi və səmərəliliyinin

yüksəldilməsində, artıq qeyd edildiyi kimi, cəmiyyət üzvlərinin maddi və mədəni tələbatlarının təmin edilməsində həlledici rola malik maddi istehsal sahəsidir.

Sənayenin xalq təsərrüfatı kompleksinin inkişafındakı rolundan bəhs edilərkən, onun kompleksə daxil olan çox həyati və önəmli bir sahəni – kənd təsərrüfatını müxtəlif texnika , yanacaq , kübrə və s. ilə təmin etməsi xüsusi vurğulanmalıdır. Çünki, bunlarsız kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsi əsasında məhsul istehsalı həcmnin artırılması qeyri-mümkün olardı.

Xalq təsərrüfatı kompleksinə daxil olan mühüm sahələrdən biri də, məlum olduğu kimi, tikintidir. Sənayenin bu sahənin inkişaf etdirilməsindəki rolunu, hər şeydən əvvəl, “tikinti materialları sənayesi” adlanan xüsusi bir sənaye sahəsinin mövcudluğu ilə izah etmək lazımdır. Bundan əlavə tikintidə istifadə olunan bütün texnika, plastik kütlə , sement, rənglər, şüşə, müxtəlif ağac məmulatı və s. sənayenin müvafiq sahələrinin məhsullarıdır.

Sənayenin inkişafı və onun miqyasının daha da genişlənməsi sosial-siyasi baxımdan da, cəmiyyətin sosial strukturunun təkmilləşdirilməsi nöqtəyi-nəzərdən də, böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, burada cəmiyyətin ən qabaqcıl və ən mütəşəkkil sosial qrupu olan fəhlə sinfi fəaliyyət göstərir. Sənaye inkişaf etdikcə həmin sosial qrupun cəmiyyətin sosial strukturundakı çəkisi artır və bununlada bütövlükdə cəmiyyət üzvlərinin sosial fəallığı yüksəlir, bu isə cəmiyyətin irəliyə doğru inkişafına təkan verir.

Sənayenin inkişafı və regionlar üzrə sənaye müəssisələrinin düzgün yerləşdirilməsi həmin regionlarda sosial-iqtisadi vəziyyətin tarazlaşması ilə nəticələnir.

Təbii sərvətlərin son məhsuladək respublika ərazisində emal edilməsi, başqa sözlə, dünya bazarına xammal və tamamlanmamış məhsullar çıxarılması əvəzində hazır məhsulların aparılması respublikanın milli gəlirini xeyli məbləğdə artırır. Bu isə öz növbəsində, əhalinin iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaqla yanaşı, sənaye istehsalının genişləndirilməsində, respublikanın maliyyə vəziyyətinə müsbət planda təsir etməklə, yeni yaradılmış iş yerləri hesabına əmək qabiliyyətli əhalinin ictimai istehsalda cəlb olunmasını təmin etmiş olar. Sonuncu işsizlik probleminin

həlli – bugün üçün respublikanın ən aktual sosial problemlərindən biridir, çünki hal-hazırda ölkə üzrə 700-800 minə yaxın əmək qabiliyyətli əhali, demək olar ki, işsizdir.

Azərbaycan respublikası sənayesinin perspektiv inkişafında ixracatın artırılması və idxalatın sabitləşdirilməsi işinə cəhd göstərilməlidir. Bu, dünya sənayesində Azərbaycan sənayesinin müəyyən mövqe tutması üçün əsas şərtlərdən biridir. Bunu, obrazlı desək, iqtisadi eqoizm kimi qiymətləndirmək düzgün deyil. Bu, beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığa daxil olmağın ən mütərəqqi yolu, dünya siyasətində sayılmağın təminatçısıdır.

Respublikamızın təbii sərvətləri özünün keyfiyyətinə görə dünya ölkələrinin uyğun sərvətlərindən geri qalmır, lakin bu, məsələnin hamısı deyil. Keyfiyyətli xammaldan dünya standartlarına müvafiq məhsul istehsal etmək üçün mükəmməl texnika, yüksək təhsil senzinə malik fəhlə qüvvəsi və yüksək intellektə söykənən məhsullarının istehsalından söhbət gedə bilər.

İqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi üçün atılan addımlardan biri də dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında Qanunun qəbul edilməsi oldu.

“Azərbaycan Respublikasında dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında” Qanun hələ 1993-cü il yanvar ayının 7-də qəbul edilmişdi.

Proqramda özəlləşdirmənin strateji məqsədləri: Təsərrüfat subyektləri üçün xüsusi mülkiyyət və sərbəst rəqəbat prinsipləri əsasında özü-özünü tənzimləyən bazar iqtisadiyyatı mühitinin yaradılması, xalq təsərrüfatı strukturunun bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq yenidən qurulması, bütün növ istifadə edilməmiş ehtiyatların təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb olunması, milli iqtisadiyyatın formalaşması üçün daxili və xarici investisiyaların cəlb edilməsi, əhalinin maddi səviyyəsinin və habelə sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması kimi global tədbirlərin həyata keçirilməsi aid edilmişdir.

3. SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN İSTEHSALININ İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİ VƏ ONUN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ METODLARI

İctimai istehsalın məqsədi cəmiyyət üzvlərinin və cəmiyyətin özünün ehtiyaclarını müxtəlif əmək məhsulları və xidmətlərlə təmin etməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün, hər şeydən əvvəl, cəmiyyətin malik olduğu iqtisadi potensialdan tam istifadə olunmalı, ictimai istehsalın iqtisadi səmərəliliyi yüksəldilməlidir. İctimai istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi isə iqtisadi, sosial, təşkilati-texniki və digər tədbirlərlə yanaşı “istehsaldankənar” işləmələr də tələb edir. Başqa sözlə, ictimai istehsalın səmərəliliyini düzgün qiymətləndirmək üçün onun meyarı və göstəriciləri elmi-nəzəri və metodoloji cəhətdən dəqiq əsaslandırılmalıdır.

Səmərəlilik meyarı – istehsal fəaliyyətinin son nəticəsidir, son nəticə isə məhsul istehsalına nail olmaq məqsədilə çəkilmiş xərclərin gətirdiyi səmərədir. Səmərə öz-özlüyündə ictimai istehsalın səmərəliliyi haqqında təsəvvür yarada bilmir, mütləq rəqəmdir, onu yaradan xərclərlə əlaqəsizdir.

Səmərəlilik göstəricisi- səmərə ilə xərclərin kəmiyyət nisbəti, ictimai istehsalın səmərəliliyinin keyfiyyət səciyyəsidir.

Meyarın düzgün müəyyən edilməsi nəinki ictimai istehsalın səmərəlilik göstəricisinin dəqiq seçilməsində, həm də maddi istehsal sahələri və onların hər birinin müxtəlif səviyyələri üçün xərclərin səmərəliliyi göstəricilərinin müəyyən edilməsində həlledici rol oynayır.

Milli gəlir il ərzində yaradılmış dəyərlərin miqyasını daha dəqiq səciyyələndirir və buna görə ictimai istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin meyarı kimi çıxış edə bilər.

Milli gəlirin artırılması və habelə ictimai istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi bir sıra təsərrüfat tədbirlərindən - əsaslı vəsait qoyuluşundan səmərəli istifadə edilməsi, məhsuldar qüvvələrin düzgün yerləşdirilməsi, əmək və material ehtiyatlarından maksimum istifadə olunmasından və əlbəttə, elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsindən bilavasitə asılıdır.

Ümumi milli məhsul (ÜMM) iki metodla – çəkilən xərclərə və gəlirlərin həcminə görə hesablanır.

Ümumi milli məhsulun həcmi birinci qayda ilə hesablayarkən il ərzində ölkə üzrə istehsal edilmiş əmtəə və göstərilmiş xidmətlərlə əlaqədar olan xərclər cəmlənir.

Ümumi milli məhsulun hesablanması aşağıdakı qrup xərclər cəmlənir:

- 1) şəxsi istehlak xərcləri
- 2) məcmu xüsusi daxili investisiyalar
- 3) dövlətin aldığı əmtəə və xidmətlər
- 4) xalis ixracat

Ümumi milli məhsulun ikinci qayda ilə - bütün gəlirlərin həcminə görə - hesablanması düzgün olan belə bir prinsipə söykənir ki, il ərzində istehsal edilmiş əmtəələrin satışından gələn gəlirlərin məcmusu həmin əmtəələrin alınmasına çəkilən xərclərlə eyniyyət təşkil edir, ona bərabərdir.

İctimai istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin düzgün hesablanması səmərəlilik meyarının milli gəlir olmasını qəbul etməklə bitmir. Bundan az əhəmiyyət kəsb etməyən bir məsələ də milli gəlirin artırılmasına səbəb olan ictimai əmək məsrəfinin tərkibini, onu təşkil edən xərclərin iqtisadi məzmununu, hesaba daxil edilmə qaydasını təfəsilatı ilə öyrənməkdir.

Əsaslı vəsait qoyuluşunun iqtisadi səmərəliliyi, sənayenin əsas fondlarının genişləndirilməsi və sadə təkrar istehsalına çəkilən xərclə bundan alınan nəticə arasındakı əlaqə və kəmiyyət asılılığını xarakterizə edən göstəricidir. Əsaslı vəsait qoyuluşunun bilvasitə nəticəsi istehsal gücünün genişləndirilməsi və qeyri-istehsal obyektlərinin işə salınması, son nəticəsi isə məhsul istehsalının və istehsal xarakterli xidmətin, ümumiyyətlə isə milli gəlirin artmasıdır.

Əsaslı vəsait qoyuluşunun ümumi səmərəliliyinin hesablanması bütünlükdə iqtisadiyyat və sənaye sahələri üzrə illik, beşillik və daha uzun dövrü əhatə edən proqnozların tərtibinin bütün mərhələlərində həyata keçirilir.

İstehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi sosial infrastrukturun gələcək inkişafına və sosial-məişət problemlərinin həll edilməsinə şərait yaradır. Buna uyğun olaraq, məsrəfin birinci forması sosial-iqtisadi istiqamətlidir və bu məsrəflərdən alınan səmərəni sosial-iqtisadi səmərə hesab etmək olar. Sosial

infrastrukturun inkişafı ilə əlaqədar məsrəflər isə, öz mahiyyəti etibarilə, “xalis” sosial məsrəflərdir.

İctimai istehsalın iqtisadi səmərəliliyi insanın təbiətə münasibəti kimi çıxış etdiyi və cəmiyyətin məhsuldar qüvvəsinin ünsürü hesab olunduğu halda, sosial səmərəlilik insanın cəmiyyətə mühasibəti kimi çıxış edir və istehsal münasibətlərinə aid edilərək, onun ayrılmaz hissəsini təşkil edir. buradan belə nəticə çıxır ki, əgər iqtisadi səmərə məcmu ictimai əməyin istehlakının nəticəsidirsə, sosial səmərə sosial amillərin təsirinin nəticəsidir, yəni istehsalın subyektiv amili ilə əlaqədar səmərədir; sosial-iqtisadi səmərə isə milli gəlirin, istehsalı məhsuldar istehlakla əlaqədar olmayan hissəsidir. Nəhayət, əgər iqtisadi səmərəliliyin müəyyən edilməsində milli gəlirin həcmi ilə istehlak olunan resursların həcmnin müqayisəsi zəruridirsə, sosila-iqtisadi səmərəliliyin müəyyənləşdirilməsində isə istehlak fondunun istehsalın subyektiv amili ilə müqayisə edilməsi lazımdır.

Deməli, insanın öz əməyinə bu cür münasibətinin formalaşdırılması sosial amillər sistemində “dayaq karkası” kimi çıxış edir. Bu münasibətdə balansın pozulması, daha doğrusu, pozuntulara yol verilməsi həm istehsalın subyektiv amilinin sosial vəziyyətinə, həm də ictimai istehsalın nəticələrinə öz mənfi təsirini göstərə bilər.

İstehlak fondunu müəyyən etmək çətin deyil, onu dövlət büdcəsinin müvafiq maddələrinin cəmlənməsi yolu ilə, həm nəzərdə tutulan və həm də faktiki həcmi kimi, müəyyən etmək mümkündür.

Sənaye və ya sənaye müəssisəsi miqyasında sosial səmərəliliyi hesablayarkən bilavasitə istehsal təyinatlı sosial xərclər onun səbəb olduğu səmərə ilə müqayisə olunmalıdır. Artıq qeyd olunduğu kimi, sosial xərclərin gətirdiyi iqtisadi səmərəni ümumi iqtisadi səmərədən ayırmaq mümkün olmadığından, sonuncunu istehsal təyinatlı sosial xərclərlə müqayisə etməklə sosial səmərəliliyi hesablamaq olar. Bu göstəricinin ayrı-ayrı illər üçün deyil, müəyyən dövr üzrə dinamikasını izləməklə onun haqqında müəyyən təsəvvürə malik olmaq olar. Xüsusi hal kimi, əgər istehsal

təyinatlı sosial xərc çəkilməyibsə, onda həmin il üçün sosial səmərəliliyi hesablamağa da ehtiyac qalmaz.

4. SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN QURULUŞU

SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN ELMİ-TEXNİKİ TƏRƏQQİSİ

İqtisadi nəzəriyyəyə görə, əmək bölgüsü əmək fəaliyyətinin ixtisaslaşması ilə əlaqədar olub, onun növlərə ayrılması, lakin birgə, mövcud qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıqda qalması ilə nəticələnən ictimai-iqtisadi prosesdir.

Əmək bölgüsü texniki və ictimai əmək bölgüsü kimi 2 böyük qrupa bölünür.

Texniki əmək bölgüsü müəssisə miqyasında istifadə olunan insan əməyinin, tətbiq edilən texnikanın xüsusiyyətləri əsasında, bir sıra funksiya və əməliyyatlar üzrə öz tərkib hissələrinə parçalanması, xırdalanmasıdır.

İctimai və texniki əmək bölgülərinin birlikdə baş verməsi peşələr üzrə əmək bölgüsünün əsasını təşkil etmişlər.

Əməyin ən ilkin bölgüsü ibtidai insanlar arasında baş vermiş, burada bölgünün əsasında icma üzvünün yaşı və cinsi olmuşdur. Buna təbii əmək bölgüsü deyilir. Bir ölkə miqyasında və ölkələr arasında baş verən ixtisaslaşmalar beynəlxalq əmək bölgüsü adlanır.

İqtisadi ədəbiyyatda ictimai əmək bölgüsünün 3 formasını – ümumi, xüsusi və fərdi – fərqləndirirlər.

Ümumi əmək bölgüsü tarixən sənətkarlığın əkinçilikdən ayrılması və uzun tarixi dövr ərzində müasir sənayenin yaranması ilə əlaqədar olmuşdur.

Xüsusi əmək bölgüsü bir ictimai-iqtisadi proses kimi maddi istehsal sahəsinin, məsələn, sənayenin öz tərkib hissələrinə bölünməsinə səbəb olmuş, bütünlükdə “Sənaye ” adlanan maddi istehsal müxtəlif sənaye sahələrinə ayrılmışdır.

Sənayedə baş verən əmək bölgüsünün xüsusi forması onun sahədaxili şaxələnməsi və onlardan hər birinin ixtisaslaşması ilə nəticələnmişdir.

Əmək bölgüsünün fərdi forması isə bilavasitə müəssisə miqyasında baş verdiyindən onu istehsal fəaliyyətinin müxtəlif növləri üzrə tərkib hissələrinə - sexlər və istehsal sahələrinə ayırmışdır.

Xüsusi əmək bölgüsü maddi istehsal sahələrinə məxsus olan yarımahələr arasında integrasiya prosesi də baş vermiş komplekslər yaranmışdır. Bu komplekslərə misal olaraq investisiya, aqrar-sənaye, maşınqayırma və s göstərmək olar.

İnvestisiya kompleksinə, əsaslı tikintini və tikinti materialları sənayesini daxil edirlər. Geniş mənada investisiya kompleksinə əsaslı tikinti və tikini materialları sənayesi ilə yanaşı qismən də olsa maşınqayırmanın bəzi sahələri və habelə sintetik qətran, plastik kütlə istehsal edən kimya sənaye sahələri də aid edilir.

Maşınqayırma kompleksinə maşınqayırmanın özündən başqa habelə konstruksiya materialları istehsal edən sahələr, təmir və alət təsərrüfatları və bir də “kiçik metallurgiya” məhsulları istehsalı daxildir.

Son vaxtlaradək inkişafı geniş vüsət alan komplekslərdən biri də aqrar sənaye kompleksidir. Bu kompleksə kənd təsərrüfatı ilə yanaşı sənayenin maşın, alət, kimyəvi maddələr, gübrə, heyvandarlıq üçün dərman preparatları istehsal edən sahələr, maşınları təmir edən emalatxanalar və bir də kənd təsərrüfatı xammalını emal edən sənaye müəssisələri aiddir.

Sənaye sahəsi aşağıdakı tələblərə cavab verən sənaye müəssisələrinin məcmusudur:

- a) həmcins xammal və material istehsal edən
- b) xüsusi peşə-ixtisas tərkibinə malik mühəndis-texniki və fəhlə kkadrları olan
- c) oxşar maşınlar sistemi və texnoloji istehsal üsulu tətbiq edən
- ç) istehsalın ictimai təşkilinin özünəməxsus formaları olan
- d) məhsulları eyni iqtisadi təyinat alan
- e) iş şəraitinin ümumi cəhətlərinə görə fərqlənməyən müəssisələr

Təsnifləşdirmənin prinsipləri, əlamət və nişanələri əsasən aşağıdakılardır:

1. məhsulun aldığı iqtisadi təyinatına görə
2. əmək predmetinə təsiretmə xüsusiyyətinə görə
3. idarəçilik və tabeçilik əlamətinə görə
4. iqtisadi özünəməxsusluq əlamətinə görə

Sənaye sahələrinin təsnifləşdirilməsinin ən mühüm prinsiplərindən biri sahə məhsulunun aldığı iqtisadi təyinatdır. Bu prinsipə görə sənaye sahələri iki qrupa : istehsal vasitələri istehsal edən və istehlak şeyləri istehsal edən-təsnifləşdirilir.

Əmək predmetinə təsiretmə xarakterinə görə sənaye sahələri iki qrupa bölünür: hasiledici və emaledici

İdarəçilik və tabeçilik əlaməti sahənin – mülkiyyətin formasından asılı olaraq- mənsubiyyətini, ünvanlılığını müəyyən edir, hər hansı bir sahənin, sənayenin idarə olunma sistemindəki yerini aydınlaşdırmaqla sənayenin idarəedilməsinin təşkilati quruluşunu səciyyələndirir.

İqtisadi özünəməxsusluq əlamətinə görə sahəyə xas olan əsas və dövrüyyə fondlarının quruluşlarındakı ümumilik və fərqlər, sahənin istehsal etdiyi məhsulun material, enerji, əmək və elm tutumluluğunun dərəcəsi, istehsalın ictimai təşkili forması və səviyyəsi nəzərə alınır.

Hər hansı bir sənaye sahəsinin və ya müəssisənin səmərəli fəaliyyətinin zəruri şərtlərindən biri onların təkmil istehsal və idarəetmə (funksional) strukturunun formalaşdırılmasıdır.

Sənayenin istehsal quruluşu bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə bağlı və asılılıqda olan müxtəlif vəsilələrdən: sexlərdən, istehsal sahələrindən və ayrı-ayrı iş yerlərindən ibarət olur. İstehsal quruluşu onun tərkibinə daxil olan vəsilələr arasındakı kəmiyyət nisbətini ifadə edir. Sənaye və müəssisənin iqtisadiyyatına aid ədəbiyyatda onun iki növünü: ümumi və istehsal quruluşlarını fərqləndirirlər.

Müəssisənin (sənayenin) ümumi quruluşu dedikdə, onun tərkibini təşkil edən həm istehsal, həm də qeyri-istehsal sahələrinin məşğul etdikləri meydançaların, onların işçilərinin sayının, məhsul buraxmaq və xidmət göstərə bilmək qabiliyyətlərinin kəmiyyət nisbətləri nəzərdə tutulur.

İstehsal firmasının istehsal quruluşu dedikdə isə, yalnız istehsal bölmələri sexlərin, istehsal sahələrinin, xidmət bölmələrinin (məhsul istehsalında birbaşa və dolayı yolla iştirak edən bölmələr) arasındakı məcmu qarşılıqlı əlaqələri başa düşülür. Sənayenin quruluşu onun təsisçiləri tərəfindən, müəssisədaxili bölmələrin (məsələn, sexlərin) quruluşu isə müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən müəyyən edilir.

Sənayenin istehsal quruluşu istehsal bölmələri arasındakı nisbətləri və qarşılıqlı əlaqələri, sexlər və istehsal sahələri arasında əmək bölgüsünü (kooperasiyanı), məhsul buraxılışında onların rolunu və əhəmiyyətini müəyyən etməyə imkan verir.

Müəssisə və firmanın istehsal quruluşu müxtəlif iqtisadi, təşkilati və texniki amillərin təsiri altında formalaşır ki, bu amilləri də bir neçə qrupa – makroiqtisadi, sahə və regional amillər qruplarına bölmək olar.

Makroiqtisadi amillər müəssisənin istehsal strukturunun kompleksliyini və tamlığını müəyyən edir. Bu amillərə ölkə iqtisadiyyatındakı sahələrin tərkibi, onların diferensasiya dərəcəsi, xarici ticarət əlaqələri və s. aiddirlər.

Sənayenin istehsal quruluşuna onun mənsub olduğu sahənin ixtisaslaşma səviyyəsi, elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin yerinə yetirilməsi imkanları, sahədə təchizat və satışın təşkili xüsusiyyətləri, başqa digər sahələrin xidmətləri ilə təmin olunma səviyyəsi kimi sahə amilləri də təsir göstərir.

Müəssisənin quruluşuna (ümumi və istehsal) təsir göstərən regional amillər onun (müəssisənin) müxtəlif kommunikasiyalarla: qaz və su kəmərlərilə, nəqliyyatla, rabitə vasitələri ilə və s. təmin olunması səviyyəsi ilə əlaqədardır.

Yuxarıda qeyd olunan makroiqtisadi, sahə və regional amillərin məcmusu müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi xarici mühiti əmələ gətirirlər.

Müəssisənin quruluşunun formalaşmasına xarici mühitin doğurduğu amillərlə yanaşı müəssisədaxili amillər də öz təsirlərini göstərir.

Müəssisənin əsas struktur vahidi sexdir. Sex müəssisənin inzibati baxımdan xüsusiləşmiş həlqəsi olmaqla, texnoloji baxımdan istehsal prosesinin məhsul istehsalının müəyyən mərhələsi məhz burada yerinə yetirilir. Bir qayda olaraq

sexlər texnoloji proseslərin vəhdətliyi, ərazi bütövlüyü və ixtisaslaşdırılması ilə xarakterizə olunurlar.

İstehsal firmasının tərkibinə daxil olan sexlər məhsulun hazırlanmasındakı rollarına görə aşağıdakı 4 qrupa bölünürlər:

1) əsas sexlər – xammal və materialların hazır məhsula çevrilməsi üzrə texnoloji prosesin hansısa mərhələsinin bilavasitə yerinə yetirilməsi ilə məşğul olurlar. Əsas sexlərin istehsal imkanları müəssisənin məhsul buraxma qabiliyyətini müəyyən edir. Əsas sexlərə misal olaraq maşınqayırma zavodlarında hazırlıq, mexaniki emal və yığma sexlərini; metallurgiya kombinatlarında domna, marten, yayma (prokat), koks sexlərini; toxuculuq fabriklərində isə əyirici, toxucu və naxışvurma sexlərini göstərmək olar;

2) köməkçi sexlər bilavasitə məhsul istehsalı ilə məşğul olurlar, lakin əsas sexlərin normal fəaliyyət göstərmələri üçün bütün zəruri şəraiti yaradırlar. Köməkçi sexlərə misal olaraq alət, təmir, model və s. sexləri göstərmək olar;

3) xidmətedici sexlər köməkçi sexlər kimi bilavasitə məhsulun hazırlanması ilə məşğul olurlar, lakin onlar həm əsas və həm də köməkçi sexlərin normal fəaliyyət göstərmələri üçün şərait yaradırlar.

Xidmətedici sexlərə misal olaraq nəqliyyat və enerji sexlərini, kompressor stansiyalarını, eksperimental sexləri, su təchizatını, anbar təsərrüfatını və s. göstərmək olar;

4) yardımçı sexlər əsas sexlərin istehsal tullantılarından təkrar istifadə edilməsi (təkrar istehsalı) məqsədilə yaradılır və onlar müəssisədə hazırlanan məhsulların maya dəyərinin aşağı salınmasında mühüm rol oynayırlar. Belə sex və təsərrüfatlara misal olaraq tara hazırlayan sexləri, işlənmiş yağların regenerasiyası ilə məşğul olan sexləri göstərmək olar.

Texnika cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin ünsürü kimi maddi nemətlərin istehsalı üçün əmək prosesində istifadə olunan istehsal avadanlıqlarının məcmusudur. Başqa sözlə, insanın istehsal fəaliyyətinin əsasını təşkil edən texnika əmək alətləri, əmək cisimləri və texnoloji prosesin uzlaşdırılmasını, nisbətən

xarakterizə etməklə həm də konkret istehsal sahəsinin miqyasını və imkanını müəyyən edir.

“Texniki tərəqqi” texnoloji prosesin özünün təkmilləşdirilməsi, xammal və materialların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, yeni növ material və enerjinin yaradılması, istehsalın idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi kimi yenilikləri, keyfiyyət dəyişmələrini özündə birləşdirmədiyindən , məhduddur və birtərəflidir.

Elmi-texniki tərəqqi əmək vasitələrinin, texnoloji proseslərin təkmilləşdirilməsi, əmək cisimlərinin keyfiyyətə yaxşılaşdırılması, yeni, iqtisadi cəhətdən daha sərfəli xammal, material, enerji növlərinin yaradılması və istehsalata tətbiqi, əməyin texniki silahlılığının yüksəldilməsi və istehsalın idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi üzrə fasiləsiz və həm də qanunauyğun bir prosesdir.

Müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqi vaxtaşırı baş verən elmi-texniki inqilablar şəraitində həyata keçirilməkdədir. Başqa sözlə, müasir elmi-texniki tərəqqiyə xas olan cəhət onun elm və texnikanın həm təkamül və həm də inqilabi inkişafını özündə birləşdirməsindədir.

Müasir dövrdə elm və texnikada baş verən inqilablar vaxt və tətbiq obyektinə görə vəhdətdə olub qarşılıqlı şərtlənirlər; elmdə baş verən inqilabi dəyişikliklər texnikaya, texnikada baş verənlər isə elmə aktiv təsir etməklə vahid prosesin – eli texniki inqilabın baş verməsinə səbəb olmaqla elm və texnikadakı keyfiyyət dəyişmələri vahid bir prosesin müxtəlif cəhətlərini təmsil edir.

Elmi-texniki inqilabın istər mahiyyətinin və istərsə də onun sosial-iqtisadi nəticələrinin izahında ədəbiyyatda bir-birindən az-çox dərəcədə fərqlənən və lazımi dərəcədə elmi cəhətdən əsaslandırılan nöqtəyi nəzərlər mövcuddur.

Birinci nöqtəyi nəzərin tərəfdarlarının fikirlərindəki çalar müxtəlifliyindən sərf-nəzər etsək, görürük ki, elmi-texniki inqilab tarixdə bir neçə dəfə olmuş və ona görə də fəvqəladə bir hadisə kimi qiymətləndirilməməlidir.

İkinci nöqtəyi nəzərin tərəfdarlarına görə, elmi-texniki inqilab tamamilə yeni keyfiyyətli bir hadisə olduğu üçün elm və texnikanın təkamülü tarixində ona analoq axtarmaq düzgün deyildir.

Üçüncü nöqteyi nəzərin tərəfdarlarına görə, müasir elmi-texniki inqilab elm və texnikanın mürəkkəb inkişafının qanunauyğun varisi olmaqla yanaşı, keyfiyyətə yeni bir hadisədir.

Elm və texnikanın inkişafındakı mərhələlər :

Birinci mərhələ yeni dövrün başlanğıcına qədər olan müddəti əhatə edir ki, bu zaman elm və texnika müstəqil mahiyyətlər kimi mövcud olmuşlar.

İkinci mərhələ yeni dövrün əvvəllərindən maşınlı sənaye istehsalına qədər olan müddəti əhatə edir.

Üçüncü mərhələ maşınlı sənaye istehsalından başlamış XX əsrin ortalarına – avtomatlaşdırma dövrünün başlanğıcına qədər olan müddəti əhatə edir.

Elmi texniki inqilab elm və texnikada baş verən kəmiyyət dəyişmələrinin toplanaraq müəyyən mərhələdə –“böhran nöqtəsində”- yeni keyfiyyət halına keçməsi , yeni prinsip, onların inkişafında yeni etodların tətbiq edilməsi deməkdir.

Müasir elmi texniki inqilab öz başlanğıcına əsrimizin ortalarında baş vermiş dörd mühüm kəşfdən (ilk avtomatın, ilk universal elektron hesablayıcı maşının, ilk atom elektrik stansiyasının yaradılması və dünyada yerin süni peykinin buraxılması) almışdır.

Maddi istehsal sahələrinin, o cümlədən sənayenin istehsal aparatının təkmilləşməsi texniki tərəqqinin 3 əsas istiqamətinə söykənir. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1.Sənaye istehsalının elektricləşdirilməsi
2. İstehsalın kompleks mexanicləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması
3. Sənaye istehsalının kimyalaşdırılması

1. Sənaye istehsalının elektricləşdirilməsi - hər şeydən əvvəl, gücə əsaslanan texnoloji proseslərin, kompleks mexanicləşdirmə və avtomatlaşdırmanın, idarəetmə üçün texniki vasitələrin və nəzarət-ölçü cihazlarının işini, dispeçer fəaliyyətinin həyata keçirilməsində həlledici rol oynayır. Bütün bunlardan əlavə istehsalın elektricləşdirilməsi təbii sərvətlərdən, xüsusilə enerji resurslarından səmərəli istifadəni, elmi-texniki tərəqqinin digər istiqamətlərinin həyata keçirilməsini təmin edir, ölkə miqyasında məhsuldar qüvvələrin ərazi

təşkilinin düzgün aparılmasına şərait yaradır, ictimai əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə imkan verir və s.

2. İstehsalın kompleks mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması – müxtəlif texniki vasitələrin , tərtibat və nəzarət-ölçü cihazlarının tətbiqilə fəhlənin yalnız əvvəlcədən nizamlanmış iş rejiminə nəzarət, müayinə təmiri, baş verə biləcək qəzaların aradan qaldırılması işlərini icra etməklə, maşın və aqreqlərin idarə olunması funksiyalarından da azad olunmasıdır.

3. Sənaye istehsalının kimyalaşdırılması – sənaye çevrilişi ilə bir vaxtdan başlayır: toxuculuq sənayesində parçanın xlor suyu ilə yuyulması və rəngləmə işinin inkişafı həmin sahənin texnologiyasında ciddi irəliləyişə səbə oldu. Kimyalaşdırmanın sonrakı mərhələsi kənd təsərrüfatının daha sürətlə inkişaf etdirilməsi zərurətilə əlaqədar olmuşdur və bu dövr keçən əsrin 50-ci illərindən başlayır; kimyalaşdırma kənd təsərrüfatını əhatə etmişdisə də, gübrə istehsalı məhz həmin dövrdə sənayedə kimyəvi emal metodunun tətbiqinin yeni nümunəsi idi.

Elmi-texniki tərəqqinin bir istiqaməti kimi müasir kimyalaşdırma öz başlanğıcını XX əsrin iyirminci illərindən götürmüşdür.

5. SƏNAYE SAHƏLƏRİNDƏ İDARƏETMƏNİN TƏŞKİLİNİN ƏSASLARI

İctimai istehsalın məqsədi və bu məqsədə çatmaq vasitələrinin səfərbər olunma səviyyəsi onun nəticələri ilə qiymətləndirilməlidir. İnsanın həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə istehsal fəaliyyətinin nəticə və səmərəliliyinin artırılması üçün həmin proses idarə olunmalıdır.

İdarəetmə, istehsal qarşısında qoyulmuş tapşırıqların səmərəli yerinə yetirilməsi üçün əmək kollektivinə, onların fəaliyyətinin təşkili və uzlaşdırılması işinə məqsədyönlü təsiretmə tədbirləridir. İstehsalın idarə olunması predmeti və ya obyekt müəssisə kollektivinin ən az xərclə yüksək təsərrüfat xərclərinə nail olması naminə onlara təsiretmə prosesidir.

İdarəetmə ilə məşğul olacaq işçilər nəinki istehsalın texnologiyası və iqtisadiyyatını, habelə bazarın öyrənilməsi, müəssisənin kommersiya fəaliyyətinin tədqiqinin həyata keçirdiklərindən onlar geniş profilli mütəxəssislər kimi hazırlanmalıdırlar.

Səriştəlilik, təcrübə, hadisələri qabaqlamaq, yaranmış vəziyyəti düzgün qiymətləndirmək hər bir rəhbər işçi qarşısında qoyulan zəruri tələblərdir. Hər bir rəhbərin idarəetmə vaxtı gəldiyi qərar və verəcəyi sərəncam elmi cəhətdən əsaslandırılmış olmalıdır.

İdarəetmənin elmi əsaslar üzrə aparılması hər hansı prosesin səmərəli inkişafını təmin etmək üçün şüurlu və məqsədyönlü təsir etməkdir.

Rəhbərin nüfuzu yalnız öz ixtisasını əla bilməsi ilə bitmir; onun müvəffəqiyyəti tabeçiliyində olanlara qarşı obyektiv və ədalətli mövqe tutmağından, onları müəyyən olunmuş məqsədə çatmağa səfərbər etmək bacarığından asılıdır.

Daxili mütəşəkkillik, işgüzarlıq, məqsədə çatmaq üçün göstərdiyi inadkarlıq, dəqiqlik və operativlik, yüksək mədəniyyət, yol verdiyi səhvlərinin tənqidinə diqqət yetirmək, tabeçiliyində olanlara qarşı qayğıkeşlik, təvazökarlıq kimi keyfiyyətləri olan rəhbər, kollektiv arasında yüksək nüfuza sahib ola bilər.

Menecment – firma, müəssisə və ya şirkətin mənfəətinin artırılması və iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə tətbiq edilən istehsalın idarə olunması prinsipləri, metodları, vasitələri və formalarının məcmusudur.

Menecmentin iqtisadi mexanizmi vəhdətdə olan 3 fəaliyyət növündən :

- a) firmadaxili idarəetmə
- b) istehsalın idarə olunması
- c) işçi heyətinin idarə olunması

Menecmentin prinsipi dedikdə, idarəetmə orqanlarının fəaliyyətində zəruri qanunauyğunluqları müəyyən bir çərçivəyə salan qaydalar və davranış sistemini başa düşmək olar.

«Menecmentin atası» hesab olunan Anri Fayol, böyük biznesdə rəhbərliyin yüksək səviyyəsində çalışmaq təcrübəsi olan adam idi. Anri Fayol ilk dəfə

menecmentə sistemli baxmış, onun funksional əlamətlərinə, operativ planlaşdırma, təqvimə tənzimləmə, əlaqələndirmə (koordinasiya), təşkilətmə və nəzarətə əsasən başlıca prinsiplərini müəyyən etmişdir.

Anri Fayola görə menecmentin aşağıdakı prinsipləri vardır:

1. Əmək bölgüsü.
2. Səlahiyyət və məsuliyyət (cavabdehlik).
3. Intizam.
4. Vahid rəhbərlik.
5. Vahid istiqamət.
6. Şəxsi marağın ümumi marağa tabe olması.
7. Mükafatlandırma.
8. Mərkəzləşdirmə.
9. Pilləvari (skalyar) zəncir.
10. Rejim.
11. Ədalət.
12. İş yerinin sabitliyi.
13. Təşəbbüskarlıq.
14. Birlik (kooperativ ruh, ittifaq).

1. **Əmək bölgüsü** - istehsalın ixtisaslaşmasına əsaslanır. *Əmək bölgüsü* prinsipi, mahiyyətcə, peşə yönümünün müəyyən olunması və ixtisaslaşmanın tətbiq edilməsidir.

2. **Səlahiyyət və məsuliyyət (cavabdehlik).**

Səlahiyyət və məsuliyyət dedikdə, rəhbər işçilərə verilən ixtiyar və onun daşdığı cavabdehlik başa düşülür. Səlahiyyətin verilməsi hər bir işçiyə ixtiyar verir ki, o, müəssisədə mövcud olan xammaldan, avadanlıqlardan və işçi qüvvəsindən istifadə edə bilsin.

3. **Intizam** - istehsalın ümumi məqsədlərinə tabe edilən davranış normasıdır.

Intizam, qayda-qanunlara və etikaya əməl edilməsidir.

4. **Vahid rəhbərlik.** İşçi əmrləri ancaq bir nəfərdən – bilavasitə onun rəhbəri olan şəxsdən almalıdır.

5. **Vahid istiqamət.** Bir məqsəd çərçivəsində fəaliyyət göstərməyin üstünlüyü. *Vahid istiqamət* təsərrüfatçılığın ixtisaslaşması və texnologiya ilə bağlıdır, yəni hər bir müəssisə konkret bir sahə üzrə ixtisaslaşarsa daha yaxşı olar.

6. **Şəxsi marağın ümumi marağa tabe olması.** Hər bir işçinin və ya bir qrupun maraqları təşkilatın marağından üstün olmamalıdır.

7. **Mükafatlandırma.** İşçilərin sədaqətlə xidmətlərini təmin etmək və məhsuldar fəaliyyətə yönəltmək üçün motivləşdirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi.

8. **Mərkəzləşdirmə.** İdarəçilikdə mərkəzləşdirmə və qeyri – mərkəzləşdirmə arasındakı nisbət düzgün müəyyən olunmalıdır.

9. **Pilləvari (skalyar) zəncir** - aşağıların yuxarıya tabeçiliyi. Səlahiyyət və qarşılıqlı məsuliyyətin - skalyar zəncirin qurulması bu tabeçiliyi rəsmiləşdirir.

10. **Rejim** – hər bir işçini öz iş yerinə bağlayan qaydaların məcmusu olmaqla, onların vaxta görə və normalara görə icrasının zəruriliyidir.

11. **Ədalət** – işlərin işçilər arasında bölünməsində və onun nəticələrinin qiymətləndirilməsində obyektivliyin gözlənilməsidir.

12. **İş yerinin sabitliyi** – kadrların sabaha inamlarının artırılması, daha inamla və cəhdə işləmələri üçün vacibdir. Həm də işçilərin və onların iş yerlərinin tez-tez dəyişməsi təşkilatın fəaliyyətinin səmərəsini aşağı salır.

13. **Təşəbbüskarlıq.** Tapşırıqların icrası üçün əlavə təkliflərin irəli sürülməsi və onun müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinə yönələn fərdi şeydir. Təşəbbüskarlıq hər bir təşkilata əlavə imkan, qüvvə və səmərə gətirir.

14. **Birlik (korporativ ruh, ittifaq).** Birlik - ictimai qüvvədir və kollektivin harmoniyasının təminatıdır. *Birlik* dedikdə hər bir qrupun (kollektivin), həm iş birliyi, həm də ideya (məqsəd) birliyi başa düşülməlidir. Birliyin olması, işçilərin ahəngdar işləmələrini və istənilən son nəticənin alınmasını təmin edir.

Firmadaxili menecmentin funksiyaları isə marketinq, planlaşdırma, təşkilətmə, sərəncamvermə, tədqiqətmə, qiymətləndirmə, nəzarət, motivasiya və s.-dir.

Menecmentin funksiyası – əmək bölgüsündən irəli gələn, idarəetmənin obyektiv məqsəd və vəzifələrinin ümumiliyi ilə xarakterizə edilən, istehsal prosesində və onun idarə edilməsində adamlara məqsədyönlü təsir göstərmək üçün tətbiq edilən xüsusi fəaliyyət növüdür.

Istehsalın xarakterinə və istehsal sisteminin inkişaf xüsusiyyətlərinə görə menecmentin funksiyaları *əsas (universal)* və *köməkçi (yardımcı)* funksiyalara ayrılırlar.

Menecmentin bu əsas funksiyaları başlıca olaraq bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların idarə edilməsi ilə bağlıdır.

Köməkçi funksiyalara misal olaraq aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- texniki funksiyalar;
- maliyyə funksiyaları;
 - kadr funksiyaları;
 - texnoloji funksiyalar;
 - nəqliyyat;
 - enerji təchizatı və digər bu kimi ixtisaslaşma sahələri üzrə çoxlu sayda funksiyalar.

Planlaşdırma funksiyası menecmentin ən zəruri funksiyalarından biridir. Hazırkı şəraitdə bütün müəssisələr dinamik, dəyişkən və qeyri müəyyənlik mühitində fəaliyyət göstərir. Məhz bu səbəbdən gələcəkdə görülməli bütün işlərin qabaqcadan planlaşdırılması vacibdir.

Menecmentin bütün sahələri üçün aşağıdakı 3 planlaşdırma funksiyası xarakterikdir:

1. *Istehsalın* planlaşdırılması.
2. *İşçi qüvvəsinin (kadrların)* planlaşdırılması.
3. *Maliyyənin* planlaşdırılması.

Istehsalın icrası üçün maddi, maliyyə və kadr ehtiyatları elə planlaşdırılmalıdır ki, işi görmək üçün xammal, pul vəsaitləri çatdırıla bilsin və işçi qüvvəsi yetərincə olsun. Məhz bu səbəbdən də hər üç funksiyanın yerinə yetirilməsi üçün qabaqcadan planlaşdırma zəruridir.

Vaxta görə təsiri nəzərə alınmaqla, planlaşdırmanı 3 mərhələyə ayırmaq olar: a) strateji; b) orta müddətli; c) cari (operativ).

Strateji planlaşdırma - (strategiya – latınca “sərkərdənin məharəti”, uzaqgörmə deməkdir) görülməli işin əvvəlcədən uzun müddətli planlaşdırılmasıdır. Bu plan olmazsa, orta və cari planların hazırlanması və həyata keçirilməsi də mümkün olmaz.

Orta müddətli planlaşdırma strateji planlaşdırmadan törəyir və onun icrasına yönəlir. Orta planlaşdırma həm real işlərin nəticəsinə görə, həm də norma və normativlərin müqayisəli tutuşdurulmasına görə qurula bilər.

Cari planlaşdırma bilavasitə işlərin icrası ilə bağlıdır və gündəlik işlərin gedişinə mütənasib qurulmalıdır.

Məncemtdə **təşkilətmə** funksiyası ilə bağlı izahat verməmişdən əvvəl bəzi anlayışları izah edək.

Səlahiyyət – rəhbər işçinin müəssisənin müəyyən işlərini yerinə yetirmək üçün işçilərdən, təşkilatın maddi və maliyyə ehtiyatlarından istifadə etmək hüququdur. Əslində, səlahiyyət fərdə yox, vəzifəyə verilir. Fərd öz iş yerini dəyişdikdə, köhnə vəzifəsinin səlahiyyətlərini itirir və yeni vəzifədə yeni səlahiyyətlər alır.

Məsuliyyət – verilən tapşırıqların yerinə yetirilməsi öhdəçiliyini və onların qənaətbəxş həll edilməsinə cavabdehliyi ifadə edir. Cavabdehlik dedikdə – hər hansı fərdin təşkilatda müəyyən vəzifəni tutduqda, konkret işin icrası üçün tələblərin yerinə yetirilməsinə görə öhdəçiliyi boynuna götürməsi başa düşülür. Hər hansı bir fərd müəyyən maddə (maaş, mükafat) müqabilində, verilən tapşırığın (işin, vəzifənin) yerinə yetirilməsi üçün təşkilatla müqavilə bağlayır və görəcəyi işlər üçün məsuliyyət daşıyır. Məsuliyyət o deməkdir ki, işçi, yerinə yetirdiyi tapşırığın nəticələrinə görə, ona səlahiyyət verən rəhbərin qarşısında cavabdehdir.

Nüfuz – bir fərdin başqa bir fərdin davranışında, münasibətlərində, duyğusunda dəyişiklik yarada bilən davranışdır.

Hakimiyyət – səlahiyyət, nüfuz və fərdi keyfiyyətlərindən istifadə etməklə başqalarının davranışına təsir etmək imkanındır. Rəsmi səlahiyyətlərə əlavə olaraq,

rəhbərə hakimiyyət də lazımdır, çünki, o, öz komandasında olan adamlarla və kənar adamlarla işləyir.

Funksional idarəetmə quruluşu. Firmanın fəaliyyətinin təşkilinin funksional quruluş sxemi orta səviyyəli kompaniyalarda daha geniş istifadə olunur. Funksional quruluş (departamentləşdirmə) təşkilatın ayrı-ayrı funksional söbələrə bölünməsi prosesidir.

Kompaniyanın ənənəvi funksional blokları: istehsal, marketinq və maliyyə bölmələridir. Əgər təşkilatın və ya verilmiş bölmənin ölçüsü çox böyükdürsə, onda əsas funksional bölmələri daha kiçik funksional bölmələrə ayırmaq olar. Bu bölmələrə yardımçı (əlavə) və ya törəmə bölmələr deyilir.

Funksional quruluşun *üstün cəhətləri* aşağıdakılardır:

- İşgüzarlığı və peşəkar ixtisaslaşmanı gücləndirir və stimullaşdırır.
- Funksional sahələrdə maddi ehtiyatların ifrat istehlakının qarşısını alır və əməliyyatların təkrar edilməsini azaldır.
- Funksional sahələrdə koordinasiyanı (əlaqələndirməni) yaxşılaşdırır.

Motivləşdirmə, birinci növbədə fizioloji və psixoloji tələbatdan irəli gəlir. Motivləşdirmə anlayışı çox aspektli və çox istiqamətlidir. Ayrı-ayrı müəlliflər bu anlayışı: ehtiyac, məqsəd, arzu, istək, ehtiras, tələbat, sövqetmə, zərurət, mükafatlandırma və s. kimi ifadə edirlər. Qeyd edək ki, «motivasiya» sözü latınca olub «sövqetmə», «maraq oyatma» mənası daşıyır. Hər bir ehtiyac (psixoloji və yaxud fizioloji) insanda müvafiq davranış əmələ gətirir və onu fəallaşdırır. Əslində fizioloji və psixoloji tələbatlar, hansısa daxili və ya mənəvi ehtiyacın hiss edilməsidir.

Hər bir rəhbər başa düşməlidir ki, hətta çox gözəl hazırlanmış planlar və ən kamil struktur belə, icraçı olmadan təşkilatın faktiki işinin yerinə yetirilməsində heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Motivləşdirmə funksiyasının qarşısında duran əsas məqsəd odur ki, təşkilatın üzvləri –hər bir icraçı, tapşırılmış vəzifələrə uyğun və planları anlayaraq qarşıda duran işləri yerinə yetirsinlər.

Rəhbərlər, həmişə öz işçilərinə qarşı müxtəlif motivləşdirmə tədbirlərini həyata keçirmişlər. Qədim dövrlərdə «qamçı və qoğal» prinsipi daha çox tətbiq

edilmişdir. XVIII əsrin sonları və XIX əsrin əvvəllərində belə bir fikir geniş yayılmışdı ki, adamların çox qazanması üçün imkan varsa, onlar həmişə çox işləyəcəklər. Hesab edilirdi ki, motivləşdirmə - yaxşı şey göstərməyin əvəzində verilən münasib pul mükafatıdır. Elmi idarəetmə məktəbinin nümayəndələri motivləşdirməyə bu əsasdan yanaşırdılar.

Menecment fəaliyyətində ən başlıca amil, işçiləri qarşıya qoyulmuş məqsədin yerinə yetirilməsinə yönəltmək və icranı təmin etməkdir.

Motivləşdirmədən söhbət gedərkən «mükafatlandırma» geniş mənada işlədilir. Mükafat sadəcə pul və ya çek deyildir. Mükafat insanın qiymətli hesab etdiyi hər şeydir. Rəhbərlər mükafatın iki əsas növünü tətbiq edirlər: daxili və xarici. Daxili mükafatı iş özü verir. Məsələn, daxili mükafat – nəticəyə çatmaq hissi, yerinə yetirilən işin maraqlı və əhəmiyyətli olması, özünə hörmətin hiss edilməsidir.

Xarici mükafat öz-özündən yaranmır, o, təşkilat tərəfindən verilir. Xarici mükafata misal olaraq – əmək haqqını, vəzifədə irəli çəkilməni, xidməti vəziyyətə görə hörmət və nüfuzu, həmçinin əlavə ödəmələri (xidmət maşını, kabinet, əlavə məzuniyyət və s.) misal göstərmək olar.

Daxili və xarici mükafatı müəyyən etmək üçün müdiriyyət işçilərin tələbatlarını öyrənməlidir. Motivləşdirmə nəzəriyyələrinin məqsədləri bu tələbatları öyrənişə aşkar etmək və bu tələbatlar nəzərə alınmaqla tövsiyələr verməkdir.

Mükafatlandırma həm mənəvi, həm də maddi ola bilər. Hər iki halda fərd üçün qiyməti olan, onun tələbatını və ya zövqünü oxşayan amil başa düşülür.

Nezaret - menecmentin ən vacib funksiyalarından biri olmaqla, muəssisənin fəaliyyətində bas verən müsbət (yaxşı) və ya mənfi (pis) dəyişiklikləri qiymətləndirmə mexanizmidir.

Nezaret – təşkilatın öz məqsədlərinə çatmasının təmin edilməsi prosesidir. Nezaret prosesi standartlar qoyulmasından, faktiki əldə olunmuş nəticələrin bu standartlarla ölçülməsindən və lazım gələrsə düzəlişlər aparılmasından ibarətdir. Əgər əldə olunan nəticələr qoyulan standartlardan (norma və normativlərdən,

tapsiriqlardan, layihelerden ve s.) qoyulmus hedden artiq ferqlenirse, onda mutleq elave tedbirler gorulmesi ucun qerar qebul edilmeli ve heyata kecirilmelidir.

Demeli, nezaret qarisiya cixan problemlerin askar edilmesi ve hell edilmesi ucun vacibdir. Nezaret, hemcinin ugurlu fealiyyet ucun iscilerin stimullasdirilmesi ve ya eksine, ugursuz fealiyyet ucun onlarin cezalendirilmesi ucun de istifade olunur.

Nezaretin uc esas novu vardir: *ilkin, cari ve yekun nezaret*.

Ilkin nezaret ona gore bele adlanir ki, o faktiki olaraq planlar hazirlanarken- isler baslayana qeder heyata kecirilir. Ilkin nezaret, adeten mueyyen siyaset, usul ve qaydalar formasinda heyata kecirilir (standartlar hazirlanir, layiheler tesdiqlenir, norma ve normativler mueyyenlesdirilir ve s.). Ilkin nezaret, her seyden evvel emek, material ve maliyye ehtiyatlarinin gorulecek islerle mutenasib olaraq teskil edilmesi imkanlarini deqiqlesdirmek ucun tetbiq edilir.

Cari nezaret artiq islerin getdiyi muddetde ve adeten fehlelerin isine reisler terefinden nezaret formasinda heyata kecirilir. Cari nezaret hem texnoloji proseslere, hem de isci personala samil edilir.

Yekun nezaret is qurtardiqdan sonra ve ya ona ayrilan vaxt qurtarandan sonra bas verir. Cari ve yekun nezaretler eks elaqelere esaslanir. Idareetme sistemi ile munasibetde xarici element kimi cixis eden rehber isci, sistemin isine qarisa bildiyine, onun meqsedlerini ve isinin xarakterini deyisdire bildiyine gore idareetme sistemi aciq eks elaqeye malikdir. Bu ise nezaret prosesinin ozudur.

Nezaret prosesi 3 merheleye bolunur:

- Standartlar qoyulmasi.
- Elde olunan neticelerin qoyulan standartlarla muqayise edilmesi.
- Neticelerin qiymetlendirilmesi.

Marketing – idareetme funksiyasi olmaqla bazarda teleb-teklif munasibetlerini arasdirmaq ve bu munasibetden dogan zeruri istehsali aydinlasdirmaq, istehsalin heyata kecirilmesini temin etmek, hazir mehsulun satisini heyata kecirme, son netice olaraq gelir elde edilmesine ve telebatların odenilmesine yoneldilmis fealiyyetdir.

Marketingin esas funksiyasi teleb-teklif munasibetlerini arasdirmaqla yanasi, real bazar ucun hansı mehsulun ne qeder ve ne qiymete cixarilmasini temin etmek ve hemcinin telebata uygun mehsul istehsalini teskil etmek ucun tovsiiyyeler vermektir. Marketing bazar iqtisadiyyati seraitinde hem qiymet, hem de reqabete dozumlulukde keyfiyyetin temin olunmasina xidmet edir.

Marketingin baslica fealiyyet sahəsi bilavasite biznesle baglidir. *Biznes* – gelir getiren fealiyyet novudur. Bu hem istehsalla, hem de mubadile ile bagli ola biler. Biznesin teskilinde esasen 4 tip sahibkarliq tetbiq olunur:

- *Istehsal; Kommersiya; Maliyye; Konsalting (meslehet).*

Marketingin idare olunmasi prosesi coxsaxeli olmaqla ozunde asagidakilari eks etdirir:

- Bazarin imkanlarinin tehlili (marketingin tedqiqatlari ve informasiya sistemleri, marketing muhiti, muessiselerin bazarlari ve ferdi istehlakcilarin bazarlari);
- Meqsedli bazarin secilmesi (telebatin hecminin olculmesi, bazarin seqmentlesdirilmesi, meqsedli seqmentlerin secilmesi ve bazarda emteelerin movqelerinin mueyyenlesdirilmesi);
- Marketing konsepsiyasinin islenib hazirlanmasi (emteelerin islenib hazirlanmasi, onlarin qiymetlerinin mueyyenlesdirilmesi, emteelerin yayilmasi metodlari ve onlarin satisinin stimullasdirilmesi);
- Marketing tedbirlerinin heyata kecirilmesi (strategiya, planlasdirma, icra ve nezaret);

Marketing prosesinin merheleleri asagidaki ardıcilliqla heyata kecirilmelidir:

- telebatlarin mueyyen edilmesi;
- muxtelif teyinatli informasiyalarin toplanmasi;
- hemin informasiyalarin deqiqlasdirilmesi;
- qarsiya qoyulan meqsed uzre qerarlarin qebul edilmesi;
- bazarliqdan sonra genaetlenme ve neticelerin tehlili.

Senaye muessiselerinde marketingin idare edilmesi asagidaki qaydada heyata kecirilir:

1. Muessisede marketing fealiyyeti ile mesgul olan idare strukturunun yaradilmasi;

2. Marketing uzre meramin ve proqnozun mueyyenlesdirilmesi;

3. Marketing proqraminin ve biznes-planlarin islenib hazirlanmasi ve heyata kecirilmesi.

Muessisede marketing fealiyyetine rehberlik ve o sahede isleri elaqelendirmek – kommersiya isleri (ve ya marketing) uzre bolme terefinden aparilir.

Menecmentde *metod* dedikde, emek prosesinde iscilerin yaradici ve tesebbuskar islemelerini feallasdirmaq ucun tetbiq edilen muxtelif qayda ve fendlerin mecmusu (toplusu) basa dusulur.

Menecmentin metodu – istehsalin teskili ve idare olunmasi prosesinde tetbiq edilen fendlerin mecmusu, iscilere meqsedyonlu tesir gosterme vasitesidir.

Hal-hazirda, bazar iqtisadiyyati seraitinde idareetme prosesinde en cox tetbiq edilen metodlar asagidakilardir: 1). *iqtisadi*, 2). *inzibati*, 3). *sosial - psixoloji*, 4). *ideoloji*, 5). *partisipativ* ve 6). *qrafik metodlar*.

Muessisede qarshiya qoyulmus meqsedlere catmaq ucun tebi iqtisadi qanunlarindan istifade olunmasi, obyektiv iqtisadi menafelerin nezere alinmasi ve maddi maraq esasinda teserrufatin teskili ve aparilmasina idareetmenin iqtisadi metodu deyilir.

Iqtisadi metodlar dedikde ise, ele iqtisadi vasiteler coxlugu basa dusulur ki, burada tebi iqtisadi qanunlar ve maddi maraq prinsiplerinin tesiri ile isin icrasi yerine yetirilmis olsun. Iqtisadi metodlar firmanin ve onun personalinin maddi maraqlarina tesir gosterir. Bu metodlar bir terefden cemiyetin teleblerinin odenilmesi ucun firmanin fealiyyetini, diger terefden ise personalin yaxsi islemesi ucun stimulyasiya (maraq ve heves) yaradir.

Iqtisadi metod – teserrufat munasibetlerinde ozunemexsus istifade mexanizmi olub, onun konkret formalarinin: emtee - pul munasibetlerinin inkisafi; istehsal vasitelerinden semereli istifade edilmesi; maddi maraq; teserrufat hesabi ve s. uzre kompleks tedbirlerin heyata kecirilmesini teleb edir.

Iqtisadi metodlarinun en cox tetbiq edilen elementleri asagidakilardir:

- Teserrifat (ve ya kommersiya) hesabi;
- Planlasdirma;
- Vergiler sistemi;
- Iqtisadi normativler (qiymet, emek normasi, vaxt normasi, mukafatlandirma normalari, cerime sanksiyalari ve s);
- Innovasiya ve investisiya;
- Maliyyelesdirme

Menecmentin **inzibati metodu** ele bir usuldur ki, burada qanunlara, norma-normativlere ve emr - serencamlara daha cox ustunluk verilir. Teskilati-serencam metodlari, birge fealiyyetin ve onun idare olunmasinin obyektiv qanunlarına, qarsiliqli fealiyyet zamani adamlarin tebi komeklesme telebatlarinin nezere alinmasina esaslanir.

Inzibati metodun reqlamentlesdirici, telimatlandirici ve nizam-landirici xususiyetlerini ferqlendirmek lazimdir.

Inzibati metod, *reqlamentlesdirici* funksiyani heyata kecirmek ucun isciler ve qruplar arasinda uzunmuddetli elaqelerin qurulmasi (struktur bolmelerinin yaradilmasi, statlarin mueyyen edilmesi, sobeler ve isciler ucun esasnamelerin ve telimatlarin hazirlanmasi, is reqlamentlerinin tutulmasi ve firmanin idareetme konsepsiyasinin hazirlanmasi) prinsiplerinden istifade edir.

Telimatlandirici funksiya, butun muessisenin (firmanin) ayri-ayri sobelerinin ve ayri-ayri vezifelerin icrasi ucun telimatlarin hazirlanmasi, norma ve normativlerin mueyyen edilmesi, emr ve serencamlarin verilmesi ve onlara emel edilmesini teleb edir.

Nizamlandirici funksiya, movcud olan qanunlarin, serencamlarin ve telimatlarin tetbiqi, icrasi ve butunlukle, xetasiz ve muntezem yerine yetirilmesini teleb edir.

Norma ve normativlerin tetbiqi ve onlara emel edilmesi prosesi inzibati metodun baslica xususiyetlerinden biridir. Inzibati metodlar normalarin asagidaki formalarindan daha cox istifade edirler: istehsal normasi; vaxt normasi; say (miqdar) normasi; xidmet normasi; hasilat normasi; is normasi; keyfiyyet normasi

ve s. Bunlarla yanasi, istehsal prosesinde iqtisadi fondlardan istifade normasi, esas fondlardan istifade normasi; resurslardan istifade normasi ve diger bu kimi normalardan istifade olunur.

Butun muessise ve teskilatlar, mulkiyyet formasından asili olmayaraq devlet terefinden qebul edilmiş norma ve normativlere emel etmeye borcludurlar. Norma ve normativlerin, standartların ve qanunların pozulması ucun muessise rehberleri cavabdehlik dasiyirlar ve eks halda onlar hetta cinayet mesuliyetine celb oluna bilerler.

Sosial - psixoloji metod muessisenin ve onun personalinin sosial ve psixoloji maraqlarina tesir gosterme vasitelerine esaslanir. Bu metod kollektivin, qrupun ve sexsiyyetin rolu ve statusu, davranisi ve qabiliyyeti uzerinde qurulur. Mahiyyetce, sosial-psixoloji metod menevi ve reftar amillerinin oyrenilmesine ve tetbiqine, psixoloji muhitin saflasdirilmesine ve qarsiliqli munasibetlerin etikasina esaslanir.

Bu metod, esasen iki terkib hisseden ibaretdir:

- sosial (ictimai) tesir usullari;
- psixoloji tesir usullari.

Sosial metodun tetbiq mexanizmi kollektivin oyrenilmesi ve kollektive tesir gosterilmesi esasında qurulmuşdur. Sosial metodun en baslica unsurleri sorgu kecirilmesi, musahibe goturulmesi, anket doldurulması, hesabatların gostericilerinin oyrenilmesi ve kutlevi tedbirlerin – iclasların, seminar, musavire ve konfransların kecirilmesi hesab edile biler.

Sosial tesir usullarina asagidaki elementler daxildir:

- Ictimai-istehsal fealliginin yukseldilmesi (liderlere benzemek, butun fealiyyet sahelerinde numunevi davranis standartlarının qebul edilmesi ve s.);
- Ictimai varislik munasibetlerinin qorunması (ustaliq musabiqelerinin kecirilmesi, yuksek ixtisasli kadrlara ehtiram ve onların xidmetlerinin qeyd olunması ve s.);

- Ictimai tenzimleme (isciler arasinda munasibet normalarinin qoyulmasi, daxili intizam qaydalarinin tesdiqi, istehsal etikasinin ve firmanin imicinin qorunmasi ve s.);
- Menevi heveslendirme (ferdlerin ayri-ayriliqda ve kollektiv seklinde maraqlandirilmasi, mukafatlandirma) kimi tetbiq oluna bilerler.

Psixoloji metod dedikde, ferdlerin, qrupun ve kollektivin davranisi ve qabiliyyetinden istifade olunmaqla tedbirler hazirlanmasi ve heyata kecirilmesi yolu ile firmada iscilerin qarsiliqli munasibetlerinin harmoniyasini temin etmek ve daha munasib psixoloji serait yaratmaq basa dusulur.

Psixoloji tesir usullarina asagidaki elementler daxildir:

- emeyin humanistlesdirilmesi (tekrarlanan uzucu islerin legvi, otaqlarin ve avadanliqlarin xosagelimli renglenmesi, qelbe yatan musiqi seslendirilmesi ves.);
- psixoloji heveslendirme (tesebbuskarligin, yaradiciligin ve musteqilliyin qiymetlendirilmesi ve s.);
- emek fealiyyetinde ferdi qabiliyyetin qiymetlendirilmesi ve pesekarlarin secilib ferqlendirilmesi (ferdi keyfiyyetlere gore secmek ve oxutmaq);
- menevi ve psixoloji keyfiyyetlerine gore qiymetlendirmek ve istiqametlendirmek;
- iscileri menevi ve psixoloji yaxinliqlarina gore qruplasdirmaq;
- rehberler ve tabecilikde olan isciler arasinda normal qarsiliqli munasibetler qurulmasi yolu ile tesir gosterme.

Psixoloji metodun tetbiqi, iscilerin secilmesi, terbiye olunmasi, ixtisasa yiyelenmeleri ve vezife pillelerinde yukselmeleri ucun serait yaradir. Yeni, psixoloji metodun komeyile kadrlarin secilmesi ve yerlesdirilmesi ucun iscilerin ferdi keyfiyyetleri, onların intellektual seviyyesi, qabiliyyeti, davranisi, agli, savadi, inami, isteyi, hevesi ve diger xususiyetleri nezere alinir.

6. SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN İNKİŞAFININ PROQNOZLAŞDIRILMASI. SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN İSTEHSAL PROQRAMI

Sənayenin elmi əsaslarla idarə olunmasının ən mühüm cəhətlərindən biri də onun planlaşdırılmasıdır; planlaşdırma idarəetmənin əsas funksiyasıdır; planlaşdırma idarəetmə vasitəsidir.

Plan – məqsədi, məzmunu, həcmi, metodları, ardıcılığı, icra olunma vaxtı göstərilməklə müəyyən dövr üçün yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulan iş və tapşırıqların məcmusunu özündə əks etdirən sənəddir.

Planlaşdırmadan bəhs olunarkən, hər şeydən əvvəl bir məsələyə mütləq aydınlıq gətirilməlidir- plan, proqram və proqnozun vəhdəti və fərqləri əks olunmalıdır.

Proqram – dövlət tərəfindən müəyyən dövr ərzində icrası nəzərdə tutulan təsərrüfat tədbirləri üzrə məqsəd və vəzifələrin məcmusudur.

Plan – proqramda öz əksini tapan tədbirlərin rəvan, bir qaydada realizə olunması məqsədilə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan konkret və kompleks tədbirlər sistemidir.

Proqnozlaşdırma –prespektiv dövr üçün iqtisadi inkişaf və sosial tərəqqinin əsas problemlərinin həlli yollarına, üstünlük veriləcək sahələrin inkişaf istiqamətlərinə, strateji məqsədlərə nail olmaq üçün qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsinə dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış təsəvvür, mülahizə və tövsiyyələrin məcmusudur.

Proqnozlar əsasında orta bir müddəti əhatə edən – beş illik proqramlar tələb olunur.

Biznes – məqsədi mənfəət əldə etmək olan iqtisadi fəaliyyət növüdürsə , deməli biznes plan həmin məqsədə çatmaq üçün həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan tədbirlər sistemidir.

Biznes planlar tərtib olunarkən aşağıdakı şərtlərə əməl edilir:

1) biznes plan çox yığcam, sadə, tez dərk oluna bilən tərzdə-peşəkarlıqla tərtib olunmalıdır.

2) biznes planın investorlar üçün cazibədar və anlaşılıqlı olması məqsədilə o, bölmələr üzrə işlənib hazırlanmalıdır;

3) biznes plan özünün obyektiv qiymətini almalı və bunun üçün o, sahibkarlıqla məşğul olacaq kollektivin hər biri tərəfindən öyrənilməlidir;

4) biznes plan potensial investora ilkin variantda təqdim edilməli və digər planın onda maraq doğurduğuna inam yaranırsa,- yalnız bu halda- planın məxfi saxlanılan cəhətləri də aşkarlanır və onun müfəssəl variantı sərmayəçiyə təqdim olunur.

Sənayenin istehsal proqramı – məhsul istehsalı və satışı planı – xalq təsərrüfatının və əhalinin sənaye məhsullarına olan tələbatı, istehsal avadanlıqlarından və istehsal güclərindən istifadə normaları, xammal, material, yanacaq və s. material resurslarından məsrəf normalarının köməyi ilə əsaslandırılır.

Sənayenin istehsal proqramının əsaslandırılması sənayenin iş qüvvəsi və material resursları ilə təminatı səviyyəsindən bilavasitə asılı olur.

İstehsal proqramının resurs təminatını müəyyən etmək və əsaslandırmaq üçün 2 qrup göstəricilərdən-kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərindən istifadə olunur.

Kəmiyyət göstəriciləri mütləq ölçülərlə ifadə olunur , belə göstəricilərə ümumi, əmtəəlik, relizə olunmuş məhsul başqa həcm göstəriciləri, habelə işçilərin sayı, əmək haqqı fondu, mənfəətin kütləsi və s. bu kimi digər göstəricilər aiddir.

Keyfiyyət göstəriciləri nisbidir- müxtəlif kəmiyyət göstəricilərinin bir-birilə müqayisələri yolu ilə hesablanır. Belə göstəricilərdən əmək məhsuldarlığı, fondverimi, materialtutumu, rentabellik səviyyəsi və s. göstərmək olar.

İstehsal gücü istehsal bölmələrinin il ərzində məhsul buraxmaq üzrə maksimum imkanlarını xarakterizə edən , istehsal proqramını əsaslandırmaq üçün çox qiymətli və hesablanma metodikası nisbətən mürəkkəb olan texniki-iqtisadi göstəricidir.

7. SƏNAYE SAHƏLƏRİNDƏ İQTİSADİYYATIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində də dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləmə funksiyası heç vaxt öz əhəmiyyətini itirməmişdir. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi və ya onun bu məsələdən təcrid olunması- hər iki hal ayrılıqda məqbul sayıla bilməz, iqtisadi şəraitdən asılı olaraq dövlətin funksiyası həm geniş və həm də məhdud ola bilər.

Təsərrüfat maraqlarının daşıyıcıları iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin subyekti kimi gəlirləri, əmlakları, sahə və region məxsusluğu ilə fərqlənən müxtəlif sosial qruplardır: buraya muzzdlu fəhlə və müəssisələrin sahibləri, kiçik və iri sahibkarlar, dövlət məmurları, səhmdarlar və s. bu kimi sosial qruplar aiddirlər.

Sənaye iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsinin mühüm subyektlərindən biri də təsərrüfat maraqlarının ifadəçiləridirlər; buraya həmkarlar ittifaqları, sahibkarlar ittifaqı, banklar və s. daxildirlər. Bunlardan ən güclüləri həmkarlar ittifaqları və sahibkarlar ittifaqıdır.

Sənaye üzrə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin 3-cü subyekti, təsərrüfat maraqlarının icraçılarıdır: buraya hakimiyyət orqanları – prezident və onun aparatı, milli məclis və nazirlər kabineti aiddir.

Sənaye iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi yalnız dövlət sektoruna deyil, bütün sənayeyə aiddir. Lakin dövlətin iqtisadiyyata iqtisadi üsullarla müdaxiləsi hər iki sektor üçün eyni çəkiddə olmur. Dövlət özünün sektoruna-yalnız zəruri hallarda –müdaxiləsinin hər növündən “iradəsi” həddində istifadə edə bilirsə, xüsusi sektor üçün onun imkanları məhduddur, qanun buna yol vermir və belə olması da məqsədə uyğundur.

Dövlət öz sektoruna aid iqtisadiyyatdan daha çox xüsusi sektora (sahibkarlara) güzəştlər etməklə bu sahənin inkişafında maraqlı olur. Sahibkarlığı müdafiə məqsədilə dövlət vergidə güzəştlərə gedir və ya tamamilə vergi təbiq etmir, aşağı faizli kredit ayırır və hətta həmin faizin ödənilməsinə köməklik göstərir, hüquqi baxımdan onu dəstəkləyir və s.

Bazar iqtisadiyyatına keçməkdə olan ölkələr üçün ən önəmli və ən təhlükəli problem inflyasiyanın səviyyəsidir, başqa sözlə, pulun alıcılıq qabiliyyətinin azalması, onun qiymətdən düşməsidir. Inflyasiyanın səviyyəsini zəruri həddə sabitləşdirmək, büdcə kəsirini minimuma endirmək dövlətin, hər şeydən əvvəl, fiskal siyasəti ilə əlaqədardır.

Büdcəni formalaşdıran və dolayısı yolla dövlət tərəfindən inflyasiya prosesinin tənzimlənməsində xüsusi rolu olan vergi siyasətidir. Vergi yalnız büdcənin gəlir hissəsinin formalaşmasındakı müstəsna rolu ilə deyil, həm də iqtisadiyyatın güclü maliyyə təminatçısı, daha doğrusu, dövlət tərəfindən bazar iqtisadiyyatının idarə olunmasında səmərəli bir vasitə kimi çox əhəmiyyətlidir.

Iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi vasitələrindən biri də gömrük siyasətidir.

Gömrük siyasəti gömrük vergiləri və rüsumları vasitəsilə həyata keçirilir.

Sənaye iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsinin mühüm istiqamətlərindən biri də amortizasiya siyasətidir. Amortizasiya istehlak olunmuş əsas fondların bərpası üçün onun dəyərindən – ömür müddətindən asılı olaraq – tədricən maya dəyərinə keçirdiyi hissədir. Amortizasiya ayırmaları başqa heç bir ehtiyac üçün deyil, yalnız əsas kapitalın bərpasına, investisiya təyinatlı əmtəələrin alınmasına xərclənə bilər.

Sənaye iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsinin mühüm istiqamətlərindən biri də həmin maddi istehsal sahəsinin obyektləri üzrə investisiya fəaliyyətidir. Bu fəaliyyət növü üzrə dövlət tənzimlənməsindən məqsəd iqtisadi, sosial inkişaf və elmi-texniki tərəqqi məsələlərinə dövlətin müdaxiləsinə, həmin proseslərin idarə edilməsinə təminat yaratmaqdır.

Iqtisadiyyatda bazar münasibətlərinin formalaşması sosial-iqtisadi proseslərin dövlətin tabeliyindən çıxarılmasını nəzərdə tutur. [Lakin bu o](#), demək deyildir ki, dövlət mikro və makroiqtisadi səviyyədə bu proseslərin tənzimlənməsindən tamamilə kənarlaşdırılmalıdır. Bazar iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinin banilərindən olan A.Smit hələ vaxtilə qeyd edirdi ki, hökmdarın və ya dövlətin vəzifəsi bütövlükdə cəmiyyət üçün son dərəcə faydalı olan, lakin öz vəsaiti ilə bir nəfərin, yaxud da qrupun, xərcini ödəyə bilmədiyi ictimai müəssisələri yaratmaq və həyata

keçirməkdən ibarətdir. Odur ki, onların xüsusi şəxslər və ya az sayda xüsusi şəxslərdən ibarət olan qrup tərəfindən yaradılması və saxlanılmasını gözləmək olmaz

Buradan aydın olur ki, azad prinsipinə və heç nə ilə məhdudlaşdırılmayan rəqabətə əsaslanan bazar, cəmiyyət qarşısında duran bütün problemləri həll etmək iqtidarında deyildir. Və buna görə də dövlətin cəmiyyətdə gedən iqtisadi və sosial proseslərə müdaxiləsi zəruridir.

Dövlətlə biznesin qarşılıqlı fəaliyyəti baxımından kapitalizm bir-birindən az və ya çox dərəcədə fərqlənən iki mərhələdən keçmişdir. Birinci mərhələdə onun əsas vəzifəsi özünün mənafeyini reallaşdırmaq üçün feodal dövlətinin istifadə etdiyi qeyri-iqtisadi məjburetmə formalarını aradan qaldırmaqdan ibarət olmuşdur. Bunlar öz ifadəsini azad rəqabət və sahibkarlıq prinsiplərinə əsaslanan kapitalizm mərhələsində tapmışdır. Bu dövr formalaşdığı vaxtdan təqribən XIX əsrin ikinci yarısındanadək davam etmişdir.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində kapitalist iqtisadiyyatı öz inkişafının korporativ mərhələsinə daxil olmuşdur. Bu dövrün fərqləndirici cəhətlərindən biri iqtisadi və sosial sahələrdə dövlətin tənzimləyici və nəzarətəddici rolunun əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsidir.

Bu, istehsalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsinin güclənməsi, iqtisadi əlaqələrin mürəkkəbləşməsi və sosial problemlərin kəskinləşməsi ilə əlaqədardır.

XIX əsrin axırlarından dövlətin iqtisadi funksiyalarının tədriclə genişlənməsi üç mərhələdən keçmişdir. Birinci mərhələnin başlanması birinci dünya müharibəsi ilə əlaqədardır. Bu mərhələ 1929-1933-cü illərdəki Böyük durğunluq dövrünədək davam etmişdir. Bu dövrdə, dövlət, iqtisadiyyatda dövlət bölməsi yaratmaqla inhisarçılığa meyli məhdudlaşdırmağa çalışmış və iqtisadi proseslərin tənzimlənməsinə fəal müdaxilə etməyə başlamışdır. Lakin bu müdaxilə əsas etibarilə hərbi istehsal sahələri ilə məhdudlaşmışdır. Yerdə qalan sahələrdə isə təsərrüfatçılığın xüsusi kapitalist formaları hökmran mövqeyə malik olmuşdur.

1929-1933-cü illərdəki dünya iqtisadi böhranı dövlətin funksiyalarının genişlənməsində **ikinci mərhələnin** başlanğıcını qoymuşdur. Bu mərhələ ikinci

dünya müharibəsində davam etmişdir. Bu dövrdə cəmiyyətin tarixində bazar təsərrüfatının idarə olunmasında dövlətin daim və fəal iştirakı sistemi meydana gəlmiş, iqtisadiyyatın tənzimlənməsində istifadə olunan formalar inkişaf etmiş, planlaşdırmanın üsürləri özünü göstərmişdir. Bu cür siyasət öz ifadəsini dövlət mülkiyyətinin və dövlət büdcəsinin həcmnin artmasında tapmışdır. Belə bir şəraitdə büdcə vəsaitindən tək cə dövlət aparatının saxlanması üçün deyil, həm də dövlət və xüsusi fəaliyyətin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə olunmağa başlanmışdır. Dövlət makroiqtisadi tarazlığın tənzimlənməsi üçün büdcə-vergi siyasəti ilə yanaşı, həm də kapital qoyuluşlarının stimullaşdırılması və sosial problemlərin həllinə yönəldilən pul-kredit siyasətindən də fəal istifadə etmişdir.

Dövlətin funksiyalarının genişlənməsində üçüncü mərhələ ikinci dünya müharibəsindən sonra başlamış və əllinci illərin ortalarına qədər davam etmişdir. Bu mərhələ, əvvəlki mərhələdən onunla fərqlənmişdir ki, həmin vaxtadək yeridilən siyasətə iqtisadi artım sürətinin stimullaşdırılması ilə əlaqədar tədbirlər sistemi əlavə edilmişdir. Bu dövrdə dövlət, sənayenin ən mühüm sahələrinin inkişaf etdirilməsində, istehsal və sosial infrastrukturun yaradılmasında daha fəal iştirak etməyə başlamışdır. Bu mərhələdə «kapitalizmin qızıl əsri» adlandırılan növbəti mərhələnin başlanması üçün zəruri maddi zəmin yaradılmışdır.

XX əsrin 50-70-ci illərində yeridilən dövlət siyasəti aşağıdakı ilkin şərtlərə əsaslanmışdır:

1. Iqtisadiyyat xüsusi kapitalist deyil, qarışıq olmalıdır. Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin zəruriliyi bazarın «nöqsanlı» olması, daha dəqiq desək, onun resursları səmərəli bölüşdürmək iqtidarında olmaması ilə şərtlənir. Bu nöqsanlara ijtimai nemətlərin və təbii inhisarların, xarici təsirin mövjudluğu, bazar haqqında informasiyaların kifayət qədər tam olmaması və s. aiddir;
2. Bazar öz-özünə sabit makroiqtisadi nəticələrə gətirib çıxarmaq iqtidarında olmadığına görə məqsədyönlü makroiqtisadi siyasət yeridilməsi zəruridir;
3. Bazar, öz-özlüyündə gəlirlərin bərabər bölüşdürülməsinə gətirib çıxarmır. Ona görə də dövlət, bir tərəfdən gəlirlərin bölüşdürülməsini tənzimləməli, digər

tərəfdən isə hər hansı bir səbəbdən gəlir mənbəyindən məhrum olan şəxsləri müdafiə etməlidir. Dövlət, həm də təhsil və səhiyyə infrastrukturalarının inkişaf etdirilməsi qayğısına qalmalıdır.

8. SƏNAYE SAHƏLƏRİNDƏ İSTEHSALIN TƏMƏRKÜZLƏŞMƏSİ VƏ MÜƏSSİSƏLƏRİN ÖLÇÜSÜ

İctimai istehsalın intensivləşdirilməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsinin çoxsaylı amilləri içərisində onun təşkili və idarə olunmasının elmi cəhətdən əsaslandırılmış forma və metodlarının özünəməxsus yeri və rolu vardır.

İctimai istehsalın təşkili formaları – öz təzahürünü təmərküzləşmə, ixtisaslaşma, kooperativləşmə və kombinləşmə proseslərində tapan - əməyin bölgüsü və ictimailəşməsi ilə sıx surətdə əlaqədardır.

İstehsalın ictimailəşməsi və əməyin bölgüsü öz əksini müəssisələrin iriləşməsində - istehsalın təmərküzləşməsində ; əmək bölgüsünün inkişafında – ixtisaslaşma və kooperativləşmədə; texnoloji cəhətdən müxtəlif istehsalların bir müəssisədə uzlaşdırılmasında – kombinləşmədə tapır.

İstehsalın təmərküzləşməsi- istehsaalın daha iri müəssisələrdə toplanması prosesidir.

İstehsalın təmərküzləşməsi, ixtisaslaşması, kooperativləşməsi və kombinləşməsi arasında sıx qarşılıqlı əlaqələr vardır. İstehsalın təmərküzləşməsi istehsalın ictimai təşkili formaları içərisində ən mürəkkəbidir, onun inkişafı digər formalarda da dəyişikliklərə səbəb olur. O, istehsalın ixtisaslaşması üçün əsas yaradır, onun inkişaf tempini və səviyyəsini müəyyən edir. İxtisaslaşma isə öz növbəsində əmək məhsuldarlığının artımı ilə nəticələnir, müəssisələrin ölçülərinin artımına səbəb olur, həmçinin kooperativləşmənin inkişafının şərti kimi çıxış edir. Kooperativləşmə ixtisaslaşmanın inkişafı üçün əlverişli şərait, istehsalın ölçüsünün artması üçün isə əlavə imkanlar yaradır. Nəhayət, əmək bölgüsünün dərinləşməsi və müxtəlif texnoloji proseslərin bir müəssisədə uzlaşdırılaraq təmərküzləşməsi əsasında istehsalın kombinləşməsi yaranır.

Təmər küzləşmə, istehsalın ictimai təşkili formalarından biri kimi, texnikanın inkişafı və səmərəli istifadəsinə, müəssisələrin iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasına təminat verir.

Təmər küzləşmə prosesinin mahiyyəti sənaye sahələrində və ya bütünlükdə sənaye sahəsində məhsul istehsalı üzrə iri müəssisələrin xüsusi çəkilərinin mütəmadi artması ilə səciyyələnir.

Sahənin ümumi istehsalında iri müəssisələrin payının artmasına nisbi təmər küzləşmə deyilir.

Təmər küzləşmə mütləq mənada da arta bilər. Belə halda sahəyə daxil olan müəssisələrin ölçüləri artır.

Təmər küzləşmə prosesinin birinci cəhəti (nisbi) müəssisələr arasında ümumi məhsul istehsalının bölüşdürülməsi ilə əlaqədardırsa, ikincisi – istehsal müəssisələrinin özlərinin ölçülərinin (mütləq) dəyişməsilə bağlıdır.

Mütləq təmər küzləşmə nisbi təmər küzləşməni doğurur və əməyin ictimailəşməsi dərəcəsinin yüksəlməsində ilkin şərt kimi çıxış edir.

İstehsalın təmər küzləşməsi və onun müxtəlif formaları müəyyən məhsul növlərinə tələbatın artması və elmi-texniki tərəqqinin təsiri nəticəsində inkişaf edir. Buna görə də, hər bir inkişaf səviyyəsində istehsalın təmər küzləşməsi istehsalın optimal ölçüsünə və avadanlıqların məhsuldarlığına uyğun olmalıdır.

Təmər küzləşmə prosesinin təməlində dayanan elmi-texniki tərəqqi həmin prosesin mürəkkəbliyindən asılı olaraq, onların müxtəlif formada getməsi üçün həlledici təsir gücünə malik olur.

Təmər küzləşmənin 3 forması var: aqreqat, istehsal-texniki və texnoloji – bunlar da intensiv və ekstensiv yolla inkişaf etmiş vəə formalaşmışdı.

Aqreqat təmər küzləşməsi elmi-texniki tərəqqinin mövcud inkişaf səviyyəsindən, aqreqat və avadanlıqların texnoloji strukturunda daha güclülərin artması və onların daha yüksək xüsusi çəkiyə malik olmaları ilə xarakterizə edilir.

Təmər küzləşdirmənin istehsal-texniki forması qurulmuş avadanlıqların sayca çoxaldılması yolu ilə baş verir. Bu o deməkdir ki, təmər küzləşdirmənin bu forması yalnız ekstensiv yolla həyata keçirilir.

Texnoloji təmər küzləşdirmə aqreqat və istehsal-texniki təmər küzləşdirmə formalarını özündə birləşdirir.

Firmaların böyüməsinin başlıca mənbəyini istehsalın miqyasca artımından əldə olunan qənaət təşkil edir. Lakin istehsal proseslərinin xüsusiyyətlərindən, istehsal olunan məhsulun həcmindən, müasir elmitexniki tərəqqinin tələblərindən və s.-dən asılı olaraq, ayrı-ayrı sahələrin bu qənaəti reallaşdırmaq imkanları müxtəlif olur. Buna görə də müxtəlif sənaye sahələrində firma və müəssisələrin müxtəlif ölçü strukturları formalaşır.

Bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq iqtisadiyyatda intensiv amillərin rolu kəskin sürətdə artacaqdır. Həm istehsala cəlb olunan müxtəlif resursların (maddi, əmək, maliyyə, informasiya) məhdudluğu, həm də onların qiymətlərinin yüksək olması istehsal xərclərinin artması ilə baş verir. Məhz buna görə də, mövcud istehsal güclərindən daha tam istifadə olunması, istehsalın material, enerji və əmək tutumunun azaldılması təsərrüfatçılıqda prioritetə çevrilir. Ümumiyyətlə, intensivləşdirmə – məhsulun, istehsal vasitələrinin və iş qüvvəsinin təkrar istehsaldakı keyfiyyət dəyişiklikləri – yeni texnoloji istehsal üsullarının orta və kiçik müəssisələr qrupuna uyğunlaşdırılmasına gətirib çıxarır, bütün bunlar isə firma və müəssisələrin səmərəli ölçüsünün seçilməsi ilə əlaqədar olur.

Beləliklə, yeni iqtisadi sistemə keçidlə əlaqədar olaraq istehsal firmaları və müəssisələrin optimal ölçüsü problemi yenidən, həm də daha aktual məzmununda meydana çıxır. Başqa sözlə, bu problemin həlli əvvəlkindən fərqli, yeni yanaşma tərzini tələb edir. **Məsələnin bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olan iki tərəfi ön plana keçir:**

a) firmanın daha yüksək son nəticə əldə etməyinə imkan verən ölçüsünün seçilməsi üçün əsas götürüləcək texniki, iqtisadi, sosial və s. amillərin müəyyənləşdirilməsi;

b) sənayedə, onun ayrı-ayrı sahələrində, hətta ayrı-ayrı bölgələrdə

firma və müəssisələrin optimal təsərrüfat əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi.

Bu cür optimallaşdırma meyli bütün inkişaf etmiş ölkələr, o cümlədən elmi-texniki tərəqqinin ən yüksək templərinə malik ölkələr üçün səciyyəvidir.

Bu və ya digər firmanın yaradılması zamanı sahibkar bazar konyunkturasını, məhsula olan tələbatı və onun dəyişməsinə, bazarın miqyasını, rəqabət səviyyəsini və s. amilləri əsas götürür. Bununla yanaşı, hər bir istehsal firması üçün istehsalın texnoloji cəhətdən yol verilə bilən minimal ölçüsü mövcuddur və firmanın həmin ölçüdən kiçik yaradılması texnoloji tələblər baxımından mümkün, iqtisadi baxımdan məqsədəuyğun olmur. Firmanın ölçüsünün yuxarı həddi isə bazarda mövcud olan konyunktura vasitəsilə müəyyənləşir. Bütün bunlar isə, nəticə etibarilə, firma və müəssisənin optimal ölçüsünün müəyyənləşdirilməsi zərurətini yaradır. Yəni sahibkar öz vəsaitlərini daha səmərəli istehsala yönəltməklə daha çox gəlir əldə etməyə üstünlük verir.

Təmərküzləşmənin iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğunluq sərhəddini müəyyən etmək üçün müəssisənin elmi-texniki cəhətdən əsaslandırılmış optimal ölçüsü tam dəqiqliyi ilə aşkarlanmalıdır.

Ümumi nəzəri baxımdan, müəssisənin optimal ölçüsü az xərclə daha yüksək təsərrüfat nəticələrinə nail olunan həddidir.

Firmanın optimal ölçüsü müəyyən edilərkən həm onun daxili mühitinin və həm də xarici mühitinin yaratdığı amillərin təsiri nəzərə alınmalıdır.

Müəssisənin ölçüsünə istehsaldaxili amil kimi texnikanın inkişaf səviyyəsi, tətbiq olunan texnoloji istehsal üsulu, istehsalın təşkili vəziyyəti, fəhlələrin mədəni-texniki səviyyəsi təsir göstərirlər.

Müəssisənin istər maksimum yol verilə bilən və istərsə də optimal ölçüsünə, başqa sözlə, təmərküzləşmə səviyyəsinə bir sıra xarici amillər də təsir göstərirlər. Bunlardan xammal və nəqliyyat amillərini, demoqrafik vəziyyəti, iqtisadi coğrafi amillər, regionun mənimsənilmə vəziyyəti, ekoloji vəziyyət, vaxt amili və s. təsir göstərir.

Müəssisənin istər maksimum yol verilə bilən və istərsə də optimal ölçüsünə, başqa sözlə, təmərküzləşmə səviyyəsinə bir sıra xarici amillər də təsir göstərirlər. Bunlara xammal və nəqliyyat amillərini, demoqrafik vəziyyəti (əmək ehtiyatlarının mövcudluğu), iqtisadicoğrafi amilləri (su təchizatı), regionun mənimsənilmə

vəziyyəti, sosial infrastrukturun inkişaf səviyyəsi, ekoloji vəziyyət, vaxt amili, digər bu qəbildən olan amillər aiddir.

İstehsal firmasının optimal ölçüsü bütün sahə üçün vahid deyildir və maksimum yol verilə bilən ölçüdən fərqli olaraq müxtəlif şəraitdə müxtəlif ola bilər. Maksimal ölçü yalnız istehsaldaxili amillərin təsiri altında formalaşır və buna görə bütün sahə üçün vahiddir. Firma və müəssisənin optimal ölçüsü təmərküzləşmənin səmərəsini xarici amillər azaltmadıqda maksimum ölçüyə bərabər olur, məhdudlaşdırdıqda isə maksimum ölçüdən az olur.

Artıq qeyd olunduğu kimi, bir qayda olaraq, müəssisənin ölçüsünün böyüməsi ilə məhsul vahidinin buraxılışına xərclərin azalması baş verir, yəni müəyyən qənaət əldə olunur. Lakin istehsal xərclərinin aşağı düşməsi müəssisənin ölçüsünün müəyyən hədlərinə qədər baş verir. Bu hədd keçildikdə xərclərin azalması meyli tədricən ləngiyir, daha sonra tamamilə dayanır. Bundan sonra müəssisənin ölçüsünün böyüməsi xərclərin də səmərəsiz artımına səbəb olur. Bu cür qütbləşmə hədləri sənayenin ayrı-ayrı sahələrində (müəssisənin ölçüsünə təsir göstərən müxtəlif amillərin təsiri nəticəsində) bir-birindən açıq-aşkar fərqli olur və hər bir konkret sahənin strukturunun müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır. Həmin məsələnin aydınlaşdırılması üçün minimal səmərəli ölçü konsepsiyasından istifadə etmək daha məqsədəuyğundur. Minimal səmərəli ölçü dedikdə, müəssisənin uzunmüddətli orta istehsal xərclərini minimuma endirə biləcək ən aşağı istehsal həcmi başa düşülür.

Bazar iqtisadiyyatı sistemində keçmiş ölkələrdə istehsalın təmərküzləşdirilməsi prosesi (xüsusilə, aqreqat forması üzrə) ilə yanaşı onun diversifikasiyası, başqa sözlə, kiçik müəssisələrin və istehsalların yaranması prosesi də baş verir. Lakin iri müəssisələrin kiçik müəssisələrlə mövcudluğu «outsayder»lər üçün nəinki təhlükəlidir, əksinə, hətta faydalıdır. Buna səbəb həmin ölkələrdə fəaliyyət göstərən lizinq şirkətləri kiçik müəssisələr üçün bir növ "mühafizəçi" kimi çıxış etmələridir. Onlar lizinqin köməyiylə, yəni maşın, avadanlıq, nəqliyyat vasitələri, istehsal qurğuları və s.-ni icarəyə verməklə bunların istehsalçıları ilə istehlakçıları – kiçik müəssisələr arasında vasitəçilik edirlər. Lizinq icarədarlığın xüsusi

növüdür, adi icarədarlıqdan onu fərqləndirən budur ki, lizinq alan, adi icarədardan fərqli olaraq, aylıq icarə haqqı deyil, texnikanın amortizasiya ayırmalarının tam məbləğini ödəyir və elə bu səbəbdən də onun istismarına qayğı ilə yanaşır. Lizinqi adi icarədarlıqdan fərqləndirən başqa bir cəhət də odur ki, icarə müddəti qurtardıqdan sonra – tərəflərin razılığı ilə – icarəçi həmin istehsal-texniki təyinatlı əmlakı, daha dəqiq desək, əmək vasitələrini ala bilər. Bununla da, iqtisadi gücü o qədər də çox olmayan kiçik müəssisələr üçün belə alqı-satqı sövdələşməsi daha sərfəlidir. Bütün bunlara onu da əlavə etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə, lizinq şirkətləri kiçik və orta ölçülü müəssisələrin iqtisadi təhlükəsizliyinin təminatçısı olmaqla yanaşı, icarəyə verdikləri əmək vasitələri üzrə elmi-texniki tərəqqinin daşıyıcısı rolunu da oynayırlar.

İri və kiçik müəssisələrin icarə münasibətləri – lizinq və françayzinq – haqqında daha geniş məlumat XVI fəslin sonunda veriləcəkdir.

Müəssisələrin optimal ölçüsü də istehsalın təmərküzləşməsi həddi qədər dəqiq hesablamalara əsasən müəyyən olunmalıdır. Problemin hər iki tərəfi, həm təmərküzləşmənin yuxarı sərhədinin və həm də müəssisənin optimal ölçüsünün düzgün tapılması, nəticə etibarilə, istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə müsbət planda təsir göstərə bilərlər.

9. SƏNAYE SAHƏLƏRİNDƏ İXTİSASLAŞDIRMA , KOOPERASİYALAŞDIRMA VƏ KOMBİNƏLƏŞDİRMƏ

Məhsuldar qüvvələrin inkişafında əmək bölgüsü nəticəsində böyük tərəqqi baş vermişdir. Əmək bölgüsü əmək fəaliyyətinin ixtisaslaşması ilə əlaqədar olub, onun növlərə ayrılması, lakin birgə, mövcud qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda qalması ilə nəticələnən ictimai-iqtisadi prosesdir. İngilis iqtisadçısı Adam Smit insanın mübadiləyə, ticarətə meylliliyinin nəticəsində əmək bölgüsünün əmələ gəldiyini göstərirdi. Mübadilə etmək imkanı əmək bölgüsünün dərinləşməsinə səbəb olduğundan, onun (əmək bölgüsünün) səviyyəsi mübadilə imkanlarının hədləri ilə, yəni bazarın həcmi ilə məhdudlaşır.

Əmək bölgüsü texniki və ictimai əmək bölgüsü kimi 2 qrupa bölünür. İctimai və texniki əmək bölgülərinin birlikdə baş verməsi peşələr üzrə əmək bölgüsünün əsasını təşkil etmişdir.

Texniki əmək bölgüsü – müəssisə miqyasında istifadə olunan insan əməyinin, tətbiq edilən texnikanın xüsusiyyətləri əsasında bir sıra funksiya və əməliyyatlar üzrə öz tərkib hissələrinə parçalanmasıdır.

İctimai əmək bölgüsünün özünün 3 forması biri-birindən fərqləndirilir:

- ümumi əmək bölgüsü iqtisadiyyatın iri sahələrə – sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və s. bu kimi sahələrə bölünməsinə təzahür edir;
- xüsusi əmək bölgüsü özünü sənayenin, kənd təsərrüfatının və başqa sahələrin daxilində müxtəlif müstəqil sahələrin (alt sahələrin) əmələ gəlməsində göstərir;
- fərdi əmək bölgüsü bilavasitə müəssisə miqyasında baş verdiyindən onu istehsal fəaliyyətinin müxtəlif növləri üzrə tərkib hissələrinə – sex və istehsal sahələrinə ayırmışdır.

Beləliklə, əmək bölgüsünün inkişafı və dərinləşməsi bir neçə səviyyədə – **ölkə, sahə, müəssisə və müəssisə daxilində** baş verə bilər.

Sahə üzrə ixtisaslaşma – ictimai və ya şəxsi tələbatı ödəmək üçün məhdud nomenklaturada məhsul istehsalının nisbətən uzun dövr üçün hazırlanmasını təmin

etmək məqsədilə bu iş hər hansı sahənin uyğunlaşdırılması, daha doğrusu təhkim olunması deməkdir.

Müəssisə miqyasında ixtisaslaşdırma işə – özünün konstruktiv quruluşuna, hazırlanma texnologiyasına görə analoq təşkil edən, tətbiq sahəsi məhdud olan, istehsalı uzun dövr üçün təkrarlanan məhsul istehsalının bir müəssisədə təmərküzləşməsidir. Belə ixtisaslaşma şəraitində istehsal prosesinin səmərəli və yüksək məhsuldarlıqlı texnika ilə təmin olunması, istehsalın təşkilinin mütərəqqi metodlarından istifadə edilməsi imkanları yaranır və kadrların peşə tərkibindən daha səmərəli istifadə olunması təmin edilir.

Müəssisədaxili ixtisaslaşdırma müəyyən texnoloji əməliyyatların yerinə yetirilməsi üçün onların sex, istehsal sahəsi və iş yerləri arasında bölüşdürülərək cəmləşdirilməsidir.

Beynəlxalq ixtisaslaşdırma işə iqtisadi əməkdaşlıq birliklərinə daxil olan ölkələr arasında baş verir. Lakin beynəlxalq ixtisaslaşmanı müəyyən edən amil ölkələrdən hər birinin özünün ölkədaxili ixtisaslaşmasıdır ki, bunun da əsas səbəbi ölkənin malik olduğu mütləq və müqayisəli üstünlüklərdir.

İstehsalın ixtisaslaşması bir çox hallarda ölkənin ərazilərində də baş verir; buna misal olaraq sənaye mərkəzləri, iqtisadi regionları və sənaye rayonlarını göstərmək olar.

Müəssisələr üzrə istehsalın ixtisaslaşdırılmasının əşya, hissə və texnoloji ixtisaslaşma formaları vardır.

İxtisaslaşdırmanın əşya forması bilavasitə istehlakçıya çatan hazır məhsul istehsalının bu və ya digər bir müəssisədə cəmləşdirilməsi deməkdir. Əşya üzrə ixtisaslaşdırmaya avtomobil, dəzgah, soyuducu, mebel istehsal edən firma və müəssisələri misal gətirmək olar.

Hissələr üzrə ixtisaslaşdırma forması sonradan istehsalda istifadə edilmək və hazır məhsulu dəstləşdirmək məqsədilə onun ayrı-ayrı hissələrinin buraxılışının bu və ya digər bir müəssisədə təmərküzləşdirilməsi ilə səciyyələnir. Hissə üzrə ixtisaslaşdırmaya diyircəkli yastıq, bölüşdürücü val, karbürətor, porşen və s. hissələrin istehsalı təşkil olunmuş müəssisələri misal göstərmək olar.

Texnologiya üzrə və ya mərhələlər üzrə ixtisaslaşdırma forması bu və ya digər müəssisənin əmək predmetinin emalı mərhələlərindən birinin yerinə yetirilməsinə cəlb edilməsini səciyyələndirir.

İxtisaslaşmanın bu formasında texnologiyanın mərhələlərindən biri ayrılır, müstəqilləşir, daha doğrusu, "muxtariyyət" statusu alaraq fəaliyyət göstərir. Texnoloji prinsiplər üzrə ixtisaslaşdırılmış müəssisələrə mərkəzləşdirilmiş tökmə, mərkəzləşdirilmiş dəmirçi-press istehsallarını, yığma zavodları və s. aid edirlər.

Müasir sənaye istehsalı şəraitində istehsal prosesinin funksional bölgüsünün güclənməsi nəticəsində funksional ixtisaslaşdırma getdikcə daha geniş vüsət alır. Köməkçi və xidmətedici işlərin müəyyən növlərinin mərkəzləşdirilməsi və onların yerinə yetirilməsinin ixtisaslaşdırılmış müəssisələrdə cəmləşdirilməsi istehsal prosesinin funksional bölgüsü üçün xarakterik haldır. Belə funksional ixtisaslaşdırılmış müəssisələrə təmir və tara zavodlarını, energetika mərkəzlərini və s. misal göstərmək olar.

İxtisaslaşdırma, artıq qeyd olunduğu kimi, məhsul istehsalı prosesinin ya mərhələlər və ya da məhsulun konstruksiyasını təşkil edən detal və bağlamalar üzrə tərkib hissələrinə bölünməsi və bunlardan hər birinin müstəqil istehsala çevrilməsidir. İxtisaslaşma nəticəsində həmin istehsallar məkanca ayrı düşsələr də, onlar sonradan həmin mürəkkəb məhsulun istehsalı üçün kooperasiya əlaqələrinə girirlər. Başqa sözlə, ixtisaslaşdırma kooperasiyalaşdırma üçün texniki, iqtisadi və təşkilati zəmin yaradır. İstehsalın ixtisaslaşdırılmasının dərinləşməsi, bütöv bir istehsalın öz tərkib hissələrinə parçalanaraq müstəqilləşməsi, onlardan hər birinin ayrılıqda təsərrüfat nəticələrini yaxşılaşdırsa da, onları bir-birindən asılı edir, bunların, ayrılıqda olsa da, ümumi məqsədə çatmaq üçün səylərinin birləşdirilməsinə obyektiv ehtiyac yaradır. Belə bir ehtiyacın təmin olunması təsərrüfat əlaqələrinin qurulması və inkişaf etdirilməsi vasitəsilə həyata keçirilir.

İxtisaslaşdırmanın dərinləşməsi eyni bir məhsul istehsalının iştirakçıları arasında təsərrüfat əlaqələrinin yaranmasını tələb edir ki, buna da istehsalın kooperasiyalaşması deyilir.

Kooperasiyalaşma müəyyən bir məhsulun birgə istehsalı ilə məşğul olan müəssisələr arasındakı uzunmüddətli təsərrüfat əlaqələri formasıdır.

Təsərrüfat əlaqələri formaları kimi maddi-texniki təminatla kooperasiyalaşdırmanı bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Onlar zahirən bir-birlərinə bənzəsələr də, mahiyyətcə ciddi fərqləri olan proseslərdir.

Firma və müəssisələr arasındakı kooperasiya əlaqələri uzun dövrü – konkret məhsulun istehsalı dövrünü əhatə edir və bir növ müntəzəm xarakterli olur. Müəyyən bir mürəkkəb məhsulun istehsalında birgə iştirak edən firmalar (müəssisələr) onu tamamlayan baş müəssisənin xüsusi tələblərinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərirlər. Kooperasiya qaydası ilə məhsul göndərən firma və ya müəssisələr son məhsulun hazırlanması üçün zəruri olan aqreqat, bağlama, hissə, döymə, tökmə, qaynaq və s. məmulatları özlərinin istehsal proqramlarına daxil edirlər.

Məhz bu baxımdan kooperasiya yolu ilə məhsulgöndərmə təchizat işindən fərqlənir.

Kooperasiyalaşdırma prosesi aşağıdakıları özündə əks etdirir:

- müəyyən istehsalın tələbatları üçün dəstləşdirici məmulatların və yarımfabrikatların göndərilməsi (istehsalı) və xidmətlərin yerinə yetirilməsini;
- məlum məhsulun müəyyən alıcıları ilə təchizatçının əlaqələrini;
- təchizatçının məhsul istehsal edən və yarımfabrikatı formalaşdırmaqda davam edən müəyyən istehlakçılar üçün yerinə yetirdiyi işini.

Bəzi hallarda kooperasiya heç bir müstəqil asılılığı olmayan, lakin onu müəssisələrdən birinin sərbəst istehsal güclərindən daha tam istifadə etmək məqsədilə öz aralarında təşkil edən, ixtisaslaşmış müəssisələr arasında əlaqələr yaratmaqla həyata keçirilir. Burada kooperasiyalaşdırma qısamüddətli olur və məhsul alan müəssisə öz istehsal gücündəki «zəif yeri» ləğv etdikdən sonra kooperasiya əlaqəsindən çıxır.

İxtisaslaşdırma istiqamətlərinə müvafiq olaraq kooperasiyalaşdırmanın aşağıdakı formaları fərqləndirilir:

Aqreqat üzrə kooperativləşdirmə. Kooperativləşdirmənin aqreqat növündən texniki səviyyəsinə və konstruktiv quruluşuna görə mürəkkəb məhsul

istehsalı ilə məşğul olan baş zavod kooperasiyaya daxil olan (əlaqədar) zavodlardan elektrik mühərrikləri, generatorlar, reduktorlar, nasoslar, kompressorlar və s. kimi aqreqlər almaqla hazır məhsulun istehsalını tamamlayırlar, onu bir növ dəstləşdirirlər.

Hissələr üzrə kooperativləşdirmə. Kooperativləşdirmənin bu növündə son hazır məhsulun istehsalı üzrə ixtisaslaşdırılmış baş müəssisə əlaqədar firmalardan hissə və qovşaqlar almaqla məhsulun istehsalı işini tamamlayır. Buna misal olaraq maşınqayırma sənayesində baş zavodların kooperasiyaya daxil olmuş müəssisələrdən porşen, radiator, diyircəkli yastıq, bolt, qayka almasını və yaxud ixtisaslaşdırılmış baş kimya sənaye müəssisələrinin digər əlaqədar müəssisələrdən plastik kütlə, texniki rezin, asbest və s. məmulatlarını almasını misal göstərmək olar.

Texnoloji mərhələlər üzrə kooperativləşdirmə. Kooperativləşdirmənin bu növündə bir müəssisə digərinə müəyyən yarımfabrikatlar göndərir və ya onun üçün məhsul istehsalı texnologiyasının müəyyən bir mərhələsinin icrasını həyata keçirir. Buna misal olaraq, bir müəssisənin digərinə döymə, tökmə, ştamplama məmulatı, metal konstruksiyalar göndərilməsini göstərmək olar. Əyrilmiş yunun toxucu fabrikinə verilməsi texnoloji mərhələ üzrə kooperativləşmə üçün misal ola bilər.

İctimai əmək bölgüsü və istehsalın təmərküzləşməsi onun ictimai təşkili formalarından biri olan kombinləşmənin də yaranmasının əsas şərti kimi çıxış edirlər.

Bir çox sənaye sahələri üçün səciyyəvi olan, istehsalın ictimai təşkili forması kimi **kombinləşdirmə** – texnoloji, iqtisadi, təşkilati baxımdan əlaqəli olan müxtəlif sahələrə məxsus ayrı-ayrı istehsalların, məhsul buraxmaq qabiliyyətlərinin proporsionallığını təmin etmək şərti ilə, vahid istehsal kompleksində birləşdirilməsidir. Başqa sözlə, kombinləşdirmə maddi-texniki bazasına və ya texnoloji istehsal üsulunun ümumiliyinə və habelə xammal və materialların müştərək istifadəsinə görə müxtəlif istehsalların məkanca eyni ərazidə, bir müəssisədə təmərküzləşdirilməsidir. Kombinləşməyə daxil olan

sahələrdən biri kompleksin əsasını və kombinatın profilini müəyyən edir.

Kombinatı istehsalı xammalın ardıcıl və kompleks emalına əsaslanmayan, lakin həmcins məhsullar istehsal edən müəssisələrin bir ərazidə yerləşdirilməsindən yaranan birliklərlə qarışdırmaq olmaz; sonuncu təmərküzləşdirmə olsa da, kombinəşdirmə deyildir; o, ixtisaslaşdırmaadır.

Əmək predmetlərinin emalının ayrı-ayrı mərhələlərinin birləşdirilməsi xarakterindən asılı olaraq kombinəşmənin 3 forması mövcuddur.

1.Xammalın – hazır məhsulun alınmasına qədər – ardıcıl emalına görə.

Kombinəşmənin bu forması üçün qara metallurgiya kombinatları daha səciyyəvidir. Bu istehsalda, xammal kimi istehlak olunan dəmir filizinin hasil edilməsi və zənginləşdirilməsindən sonra, metallurgiya kombinatında ardıcıl olaraq çuqun, polad və prokat (yayma, vərəqə polad) alınır.

2.Xammalın kompleks emalına görə. Məlumdur ki, mineral (üzvi) və kənd təsərrüfatı xammalı bir sıra müxtəlif faydalı komponentlərin (maddələrin) birləşmələrindən ibarətdir. Elmi-texniki tərəqqinin müasir vəziyyətində, xüsusilə kimyəvi və termiki proseslərin köməyilə, xammalın tərkibində olan bütün faydalı üsürləri ayırmaq və istifadə etmək mümkün olur. Xammalın son faydalı maddənin alınmasına qədər emalı ondan kompleks istifadəni təmin edir. Xammalın kompleks emalı nəticəsində müxtəlif məhsullar istehsalına nail olmaq üçün onun ictimai təşkili vahid bir məkanda birləşdirilir, kombinatların yaradılması vasitəsilə həyata keçirilir.

3.Tullantılardan istifadəyə görə. Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, təbiətdə monotərkibli mineral xammal yoxdur. Buna görə də, bu qəbildən olan hər hansı bir xammalın emalı zamanı həmin istehsal üçün həm əsas olan və həm də əsas olmayan məhsullar alınır və bir də texnoloji tullantılar yaranır. Buna misal olaraq misin alınması üçün kombinəşməni misal göstərmək olar.

Təbiətdə misin bir neçə birləşmələri olsa da, bunlardan sənaye əhəmiyyətli onun kükürlə olan birləşməsi, mis kolçedanıdır-piritdir. Piritin emalından əsas məhsul kimi təmiz mis alınarsa, həmin istehsal üçün əsas olmayan yanaşı (yanaki, səmt) məhsul kimi kükürd anhidridi də alınır. Kükürd anhidridinin

emalından kükürd və sonuncunun emalından isə sulfat turşusu istehsal edilir (şəkil 6.3). Əgər istehsal yalnız misin alınması ilə tamamlanardısı, onda sulfat anhidridi həmin istehsalın tullantısı hesab olunardı və həmin müəssisə isə kombinat deyil, zavod adlanardı.

Kombinələşmə istehsalın ictimai təşkilinin forması kimi müxtəlif istehsal müəssisələri arasında daha sıx təsərrüfat əlaqələri əsasında fəaliyyət göstərir. Bu onunla izah olunur ki, əgər təsərrüfat əlaqələri forması kimi maddi-texniki təminat və kooperativləşmə məkanca müxtəlif ərazilərdə yerləşdirilmiş müəssisələr arasında baş verirsə, kombinələşmədəki təsərrüfat əlaqələri eyni məkan daxilində olur.

10. SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN İSTEHSAL HEYƏTİ VƏ ONUN İDARƏ EDİLMƏSİ

Firmanın istehsal-kommersiya fəaliyyətinin səmərəliliyi onun kadrlarından, orada çalışan işçilərin səriştələrindən, peşəkarlıq və ixtisas səviyyələrindən bilavasitə asılı olur. Onlar – xüsusilə mühəndislər – əmək vasitələri və predmetlərini təkmilləşdirir və texniki tərəqqinin fasiləsizliyində, müvafiq elmi-tədqiqat və layihə təşkilatları ilə yanaşı, çox mühüm rola malik olurlar. Elmi-texniki tərəqqi istehsalın nəinki maddi ünsürlərində keyfiyyət dəyişiklikləri aparır, həm də kadrların özlərini də, intellektual səviyyə baxımından, təkmilləşdirir. Texnika nə qədər mükəmməl olsa da, ondan istifadə edən heyətin səriştəsizliyi həmin texnikanın potensial imkanlarını tam reallaşdırmağa mane olur.

Hər hansı bir müəssisənin istehsal proqramını yerinə yetirmək (başqa sözlə, dolayı olsa da, onu əsaslandırmaq) üçün zəruri sayda işçilər tələb olunur. Sifarişlər portfelindəki öhdəlikləri yerinə yetirmək üçün lazım olan işçilərin sayı mücərrəd anlayış olmayıb, onların müəyyən qruplar üzrə konkret sayını nəzərdə tutur. Bunun üçün müəssisənin kadrları funksional tərkibinə görə təsnifləşdirilir.

Firmanın kadrları, ilk əvvəl, istehsal heyəti (başqa sözlə, əsas fəaliyyət heyəti) və qeyri-istehsal heyəti (qeyri-əsas fəaliyyət heyəti) kimi (başqa sözlə,

mənzil-kommunal təsərrüfatının, uşaq bağçalarının, səhiyyə və yardımçı təsərrüfatlarının işçiləri) qruplaşdırılır.

İstehsal heyəti icra etdikləri funksiyaların xarakterinə görə fəhlələr, mühəndis-texniki işçilər, qulluqçular, kiçik xidmətedici heyət, şagirdlər və mühafizə işçiləri kateqoriyalarına bölünürlər.

İstehsal heyətinin əsas tərkib hissəsi olan fəhlələr qrupuna bilavasitə məhsul yaradılmasında iştirak edən və habelə istehsal prosesinin normal gedişatını təmin edən işçilər aid olunurlar.

İcra etdikləri işin xarakterindəki fərqlərə görə **fəhlələr kateqoriyasını 4 əsas qrupa bölmək olar:**

1. Texnoloji prosesdə iştirak edən, əmək predmetini emal etmək yolu ilə bilavasitə hazır məhsula çevirən fəhlələr. Lakin bunlardan əlavə, avtomatlaşdırılmış istehsallarda fəhlə-nizamlayıcılar da bu qrupa daxil edilirlər, çünki onlar avadanlıqların normal işini təmin edirlər;

2. Xammal, material və hazır məhsulun, yarımfabrikatların daşınması, anbarlaşdırılması və qorunması ilə məşğul olan fəhlələr;

3. Əsas fondların təmirini, istehsal avadanlıqlarının profilaktikasını həyata keçirən, təmir üçün hissə və tərtibatlar istehsal edən fəhlələr;

4. Hazır məhsulun keyfiyyətinə nəzarət işini icra edən fəhlələr.

Birinci qrupa daxil olan fəhlələr əsas, digər qruplara aid edilənlər isə köməkçi fəhlələr hesab olunurlar.

Mühəndis-texniki, mütəxəssis və rəhbər işçilər kateqoriyasına istehsala texniki rəhbərlik funksiyasını həyata keçirən kadrlar aid olunurlar. Əqli əmək nümayəndələri olan bu kateqoriya işçilər istehsala rəhbərlik və onun təşkilinin konstruktör, texnoloji, təşkilatitexniki və sırf istehsal məsələləri ilə məşğul olurlar. Bu kateqoriya işçilərə firmanın rəhbərliyi, menecerlər, baş mütəxəssislər, sex (sahə, növbə) rəisləri, mühəndislər, texniklər, ustalar və s. daxildirlər. Buraya bəzi iqtisadçılar (əmək, normalaşdırma və s.) da daxil edilir.

Qulluqçular kateqoriyasına maliyyə, uçot, təchizat-satış, dəftərxana və bəzi inzibati-idarə işçiləri aid olunurlar.

Şagirdlər kateqoriyasına fəhlə peşəsinə yiyələnmək üçün fərdi və briqada (qrup) şəklində həm bilavasitə müəssisənin özündə hamilik yolu ilə və həm də başqa məktəblərə ezamiyyə olunmuş gənclər aid olunur. Bu kateqoriyaya habelə müəssisənin balansında olan texniki-peşə məktəblərinin şagirdləri də daxil edilir.

Kiçik xidmətedici heyətə inzibati-idarə binalarına qulluq edən xadimələr, süpürgəçilər, minik avtomobillərinin sürücüləri, kuryerlər, paltarasanlar və s. işçilər aiddirlər.

Mühafizə işçilərinə isə müəssisənin gözətçiləri və yanğından mühafizə işçiləri aid edilirlər.

Firmanın qeyri-istehsal sahələrində çalışan işçilər istehsal heyətinə aid edilmir. Bu qəbildən olan işçilərə yaşayış binalarına, səhiyyə məntəqələrinə, uşaq bağçalarına, klublara, yardımçı təsərrüfatlara xidmət edən işçilər daxil olunurlar. Bundan məqsəd istehsal işçilərilə istehsal xarakterli işləri icra etməyənlər arasındakı optimal say nisbətini müəyyənləşdirməkdir.

Təsərrüfatçılıq təcrübəsində firmalar istehsal heyətinin tərkibi üzrə bəzi işçi kateqoriyalarının nisbətlərini hesablayır və təhlil edirlər. Bu iş xüsusilə, əsas və köməkçi fəhlələrin nisbətinin, bir də onlarla (əsas və köməkçi fəhlələrlə) idarə aparatında çalışan işçilərin say nisbətlərinin öyrənilməsində istifadə olunur.

İstehsal işçilərinin peşə-ixtisas tərkibinə gəlincə o, hər bir müəssisənin özünəməxsus xarakterindən asılı olaraq fərqlənir. Məsələn, metallurgiya üçün səciyyəvi olan peşə-ixtisas işçisi poladəridən və polad yayandırma, toxuculuq üçün – əyirici və toxucu, kimya müəssisəsində aparatçı və operator, maşınqayırma üçün tornaçılar, dəmirçilər, çilingərlər və s.-dir. Bütün bu müxtəliflik müəssisələrin texnoloji özünəməxsusluğundan irəli gəlir, texnoloji əməliyyatları icra etmək üçün isə müvafiq peşə sahiblərinin xüsusi hazırlığı tələb olunur.

Müəssisənin kadrlarının peşə-ixtisas dərəcələri (kvalifikasiya) üzrə təsnifləşdirilməsi onun (müəssisənin) istehsal strukturunda, texniki bazasında və işçilərinin mədəni-texniki səviyyələrində baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Hər bir istehsal sahəsində baş verən əmək bölgüsü elmi-texniki işləmələrin istehsala tətbiqi və bununla əlaqədar olaraq **müxtəlif iş növlərinin yaranması və həmin işlərin fəhlələr tərəfindən yerinə yetirilməsi, onlardan müəyyən nəzəri və empirik biliklər tələb edir ki, bunlar da öz əksini müxtəlif peşələrdə tapır.**

Peşənin tərkibində isə əlavə bilik və vərdiş tələb edən ixtisaslar formalaşır. Məsələn, çilingər peşəsi müxtəlif çilingər ixtisaslarına – çilingər-yığıcı, çilingər-alətçi, çilingər-təmirçi və s. bölünür.

İxtisas isə öz tərkibində müxtəlif ixtisas dərəcələrini birləşdirir. Yerinə yetirilən işin mürəkkəbliyi, dəqiqliyi, məsuliyyəti müəyyən bilik, vərdiş və bacarıq tələb edir. Bundan asılı olaraq fəhlələrə ixtisas dərəcələri verilir.

İxtisas dərəcəsinin mühüm tərkib hissələri fəhlənin ümumi təhsili, texniki hazırlıq səviyyəsi və müəyyən ixtisas üzrə onun praktiki vərdişləridir.

İstehsalın texniki səviyyəsi yüksəldikcə, istehsala daha mütərəqqi və mürəkkəb maşınlar tətbiq olunduqca, texnoloji istehsal üsulu təkmilləşdirildikcə, fəhlənin ixtisas dərəcələrinə tələblər də çoxalır.

Fəhlələr ixtisas dərəcələrinə görə dörd qrupa bölünür: ixtisassız (ixtisas dərəcəsi olmayan), az ixtisaslı, ixtisaslı, yüksək ixtisas dərəcəli.

Öz-özlüyündə aydındır ki, xüsusi hazırlıq tələb etməyən işlərin icrası ixtisas dərəcəsi olmayan, başqa sözlə, ixtisassız fəhlələr tərəfindən yerinə yetirilməlidir.

Az ixtisas dərəcəli fəhlənin xüsusi hazırlıq keçmə müddəti cəmi bir neçə həftə ərzində baş verə bilər. Bu qəbildən olan fəhlələrin icra etdikləri iş o qədər də mürəkkəb olmur.

İxtisas dərəcəli, başqa sözlə, ixtisaslı fəhlələrin hazırlanması 2-3 il müddətində vaxt tələb edir.

Yüksək ixtisas dərəcəli fəhlələrin hazırlanmasında, onlarda nəzəri biliklərlə yanaşı müəyyən iş təcrübəsinin formalaşması da zəruri əhəmiyyət daşıyır. Belə fəhlələr isə nisbətən daha uzunmüddətli vaxt ərzində formalaşır.

İstehsal sahəsində elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında, tədricən olsa da, yuxarıda göstərilən ixtisas dərəcələri arasında ixtisassız fəhlələrin sayı azalmağa doğru meyl edir, yüksək ixtisas dərəcəli fəhlələrin sayı isə artır.

Hər hansı bir istehsal sahəsində ixtisas dərəcəsi aşağı olan fəhlələrin sayca çox olması o deməkdir ki, həmin sahədə elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri lazımınca tətbiq olunmur, köməkçi işlərin, yükləməboşaltma, təmir və s.-nin mexanikləşdirilmə səviyyəsi aşağıdır.

Müəssisədə kadrların idarə olunması aşağıdakı mərhələləri özündə birləşdirir:

- kadrlara tələbatın planlaşdırılması: kadrlara tələbatın hesablanması;
- kadrların yığılması: bütün vəzifələr üzrə potensial namizədlər ehtiyatının yaradılması;
- kadrların seçilməsi: iş yerləri üçün namizədlərin qiymətləndirilməsi və onlardan müəssisənin işçi heyətini tamamlamaq üçün ən yaxşılarının seçilməsi;
- əmək haqqının və güzəştlərin müəyyən olunması: kadrların cəlb olunması, işə götürülməsi və saxlanması məqsədilə əmək haqqının və güzəştlərin həcminin və strukturunun hazırlanması;
- peşə istiqamətinin müəyyənlişməsi və bu istiqamətə uyğunlaşma: cəlb olunmuş kadrların müəssisədə iş yerlərinə təyin olunması, onlardan nəyin tələb olunduğu və onlarda əməyin qiymətləndirilməsi sistemi haqqında təsəvvürün yaradılması;
- tədris: işin səmərəli yerinə yetirilməsi məqsədilə tələb edilən əmək vərdişlərinin öyrədilməsi üçün proqramların hazırlanması və yerinə yetirilməsi;
- əmək fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi: əmək fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi metodikasının hazırlanması və onun kadrlara çatdırılması;
- kadrların vəzifəsinin artırılması və azaldılması, işdən azad etmə: kadrların az və ya çox məsuliyyətli vəzifələrə keçirilməsi qaydalarının hazırlanması, başqa vəzifələrə və ya iş yerlərinə köçürməklə onların peşəkarlıq təcrübəsini artırmaq, həmçinin əmək kontraktının dayandırılması prosedurasının hazırlanması;

– rəhbər kadrların hazırlanması, xidməti vəzifə üzrə hərəkətin idarə olunması: rəhbər işçilərin vərdiş və bacarıqlarının inkişafına və əməyinin səmərəliliyinin artırılmasına yönəldilmiş proqramların hazırlanması.

Müəyyən ümumiləşdirməyə yol vermək şərtilə istehsal heyətinin idarə olunmasının nəticəsini səciyyələndirən göstərici kimi müəssisədən iş qüvvəsi axıcılığını qəbul etmək olar. Başqa sözlə, iş qüvvəsi axıcılığının vəziyyəti heyətin idarə edilməsinin keyfiyyətindən, əmək münasibətlərinin necəliyindən bilavasitə asılı olur.

Əməyin düzgün təşkili, istehsal prosesində maddi və əmək resurslarından səmərəli surətdə istifadə etmək üçün əmək intizamını təmin etmək və işçi axınının qarşısını almaq çox vacibdir. Əmək məhsuldarlığının səviyyəsi müəssisələrdə əmək intizamının yaxşılaşdırılmasından, işçi axınının minimuma endirilməsi, müəssisələrdə sabit işçi heyətinin yaradılmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

İş qüvvəsi axıcılığı heyət üzvünün özü ilə bərabər tərk etdiyi müəssisənin iqtisadiyyatına da mənfi planda təsir göstərir. Məsələn, əgər fəhlə, hətta öz peşə və ixtisasını dəyişmədən başqa firmaya keçirsə, yeni iş şəraitinə uyğunlaşma müddəti ərzində onun əmək məhsuldarlığı əvvəlki iş yerindən xeyli aşağı olur. Fəhlə yeni iş yerində eyni peşəyə, lakin başqa ixtisas üzrə (məsələn, çilingərlik peşəsinin çilingər-təmirçi ixtisası həmin peşənin çilingər-alətçi ixtisası ilə əvəz olunarsa) fəaliyyətə başlayırsa, öz əvvəlki əmək vərdişlərini itirir və onun əmək məhsuldarlığı ciddi şəkildə aşağı düşür. Öz-özlüyündə aydındır ki, hər iki halda fəhlə iqtisadi cəhətdən zərər çəkir, onun keçmiş olduğu müəssisənin iqtisadi cəhətdən vəziyyəti, cüzi də olsa (əgər söhbət bir fəhlədən gedirsə), pisləşir. İş bununla bitmir, çünki fəhlənin tərk etmiş olduğu müəssisənin özü də çətinliklərlə qarşılaşır: o, gedən fəhlənin yerinə başqa birini qəbul etməli, onun hazırlanmasına müəyyən vaxt və vəsait sərf etməli olur. Lakin inzibati qaydada, sahibkarın təkidi ilə fəhlənin işdən azad edilməsi ona daha bir iqtisadi ziyan gətirir. Bu, həmin fəhləyə ödənilən müavinətdir. Məsələn, Əmək Məcəlləsinə görə, işçilərin sayı azaldıqda və ya ştatları ixtisar olunduqda işəgötürən əmək müqaviləsini ləğv etməzdən azı iki ay əvvəl işçini rəsmi xəbərdar etməlidir. Xəbərdarlıq müddəti

ərzində hər iş həftəsində əmək haqqı saxlanılmaqla iş axtarmağa imkan yaradılması məqsədi ilə işçi azı bir iş günü əmək funksiyasının icrasından azad edilir. Müəssisənin ləğv edilməsi və ya işçilərin sayının və ya ştatlarının ixtisar olunması səbəbindən əmək müqaviləsi ləğv edilərkən işçilərə orta əmək haqqından az olmamaqla işdən çıxarma müavinəti və işdən çıxarıldığı gündən yeni işə düzələn günədək ikinci və üçüncü aylar üçün orta əmək haqqı ödənilir.

Göründüyü kimi, iş qüvvəsi axıcılığı üç tərəfin hamısına – müəssisələrdən hər ikisinə və fəhlənin özünə iqtisadi ziyan gətirir.

Beləliklə, istənilən müəssisədə kadr axınının yüksək olması onun elmi-texniki və kadr potensialına ciddi ziyan vurur. Belə ki, uzun müddət ərzində qazanılmış təcrübə və biliklərin daşıyıcısı olan kadrların itirilməsi, yeni kadrların hazırlanması üçün xərclərin sərf edilməsinə səbəb olur.

İş qüvvəsi axıcılığının qarşısının alınması müəssisənin istehsal heyəti üzrə menecerinin ciddi və hərtərəfli düşünülmüş monitor fəaliyyətini tələb edir. Əgər müəssisədən iş qüvvəsi axını «ənənəyə» çevrilərsə, onun bazardakı reytingi aşağı düşər, ona öz iş qüvvəsini təklif edənlər ciddi surətdə azalar, nəticədə müəssisənin iflasa uğraması üçün real şərait, bütünlükdə əmək kollektivinin isə işsiz qalması təhlükəsi yaranar.

Müəssisədə iş qüvvəsi axıcılığının təhlili üçün ilk əvvəl "xalis axıcılığın" həddini müəyyən edirlər. Bunun üçün il ərzində işdən gedənlərin (və ya fəhlələrin) sayı işçilərin (və ya fəhlələrin) orta illik sayı ilə müqayisə edilir, onların faiz hesabı ilə xüsusi çəkisi müəyyən olunur. Kadr axıcılığı başqa bir variantda da hesablanır. Bu zaman obyektiv səbəbdən, öz təşəbbüsü ilə işi tərk edənlərin sayı, il ərzində ümumiyyətlə işdən gedənlərin sayından ayrılıqda müəyyən edilir və o, işçilərin (və ya fəhlələrin) orta illik sayı ilə müqayisə olunur. Təbiidir ki, sonuncu qayda ilə hesablanan kadr axıcılığı birincidən xüsusi çəkisinə görə az, lakin reallığına görə daha mötəbər olur.

İş qüvvəsi axıcılığı iki tərəfdən birinin – həm muzzdlu fəhlənin və həm də işə götürənin iradəsi ilə baş verə bilər.

Birinci halda muzzdlu fəhlənin təkidi ilə baş verən axıcılıq kənüllü hesab olunur. **Kənüllü işdən getmə hallarının bəziləri həm işçinin özünə və həm də bütünlükdə cəmiyyət üçün yalnız fayda gətirir.** İctimai çağırış, kontraktın vaxtının qurtarması, ali və ya orta ixtisas təhsil almaq məqsədilə və habelə aldığı ixtisasın işlədiyi işin profilinə uyğun gəlmədiyi hallarda fəhlənin işdən getməsi iş qüvvəsi axıcılığı olsa da, neqativ hadisə kimi qiymətləndirilə bilməz.

İkinci halda iş qüvvəsi axını müəssisə rəhbərliyinin təşəbbüsü ilə həyata keçirilir. Əgər işçi tərəfindən nizam-intizam qaydaları pozularsa (işdən yayınma – proqul, işə gecikmə, intizamsızlıq), bazar konyunkturasında dəyişiklik və istehsal proqramının azalması ilə əlaqədar işçilərin ixtisasını dəyişmək zəruriliyi yaranarsa, fəhlənin peşəkarlıq səviyyəsi aşağı olarsa və hər hansı bir işçi üçün məhkəmənin hökmü qanuni qüvvəsinə minərsə, müəssisə rəhbərliyi onu işdən azad edir.

Kadr axıcılığı miqyasının azaldılması işçi qüvvəsindən istifadənin yaxşılaşdırılmasının əsas ehtiyatlarındandır. Bu məqsədlə müəssisədə kadr axıcılığının səbəbləri öyrənilir. Kadr axıcılığının motivləri aşağıdakılar ola bilər:

- istehsal-iqtisadi şəraitlə (əmək şəraiti və təşkili, işin mövsümlülyü, əmək haqqının səviyyəsi, təhsil və ixtisasın artırılması imkanlarının yoxluğu) təmin olunmamaq;
- mənzil-məişət şəraiti ilə (mənzillə, mədəni-məişət və tibbi xidmət, nəqliyyat və s.) təmin olunmamaq;
- şəxsi xarakterli motivlər; – digər motivlər.

İşçi axıcılığının artması peşə hazırlığı sahəsində xərclərin çoxalmasına gətirib çıxarır.

Firmalarda heyyyətin idarə edilməsinin və habelə kadr axıcılığına qarşı mübarizənin ünsürlərindən biri də əmək kollektivində yaranmış ziddiyyətlərin, xüsusilə münaqişələrin vaxtında həll olunmasıdır. **Münaqişə müxtəlif mövqe, baxış, məqsəd, maraq, yanaşmanın daşıyıcıları olan insanlar arasında yaranan ziddiyyətlərdən törəyir.** Ziddiyyətin mövcudluğu hələ münaqişə demək

deyildir; o, münaqişə üçün şəraitdir, situasiyadır; situasiyasının münaqişəyə çevrilməsi üçün səbəb, «bəhanə» və ya əsas lazımdır.

Münaqişələr heyətin ayrı-ayrı kateqoriyalarına mənsub işçilər və habelə müxtəlif kateqoriyaya aid kadrlar arasında yaranı bilər. **Xüsusilə idarə edilənlərlə idarə olunanlar arasında konfliktin baş vermə tezliyi çox, onun müsbət həllinin etimalı isə nisbətən az olur.**

Firmalarda heyətin idarə edilməsi üzrə menecer çevik və səriştəli olmalı, hər bir konfliktin aradan qaldırılması üçün ciddi səy göstərməli və gecikməməlidir. Əks halda, konfliktin «qütbüləri»ndə dayananlardan biri öz iş yerini tərk etməli olacaqdır. Bunların böyük əksəriyyəti isə idarə edilənlər olur, nəticə etibarilə, firmada kadr axıcılığı çoxalır.

Stabil istehsal heyətinin yaranması və bunun pozulmasına qarşı görüləcək tədbirlər iş qüvvəsinin axıcılığı məqamından deyil, hələ çox əvvəl başlamalıdır. Bunun üçün istehsal heyətinin elmi əsaslarla idarə edilməsinin müstəsna əhəmiyyəti vardır.

Bütünlükdə idarəçilik üçün olduğu kimi, istehsal heyətinin də idarə edilməsi məlum üç metod əsasında həyata keçirilir: a) inzibati, b) iqtisadi, v) sosial-psixoloji.

Öz-özlüyündə aydındır ki, əgər göstərilən üç metoddan hər hansı biri istehsal heyətinin idarə olunmasının öhdəsindən gələ bilsəydi, digər ikisinə ehtiyac qalmazdı. Deməli, ümumiyyətlə idarəçilikdə və xüsusilə, heyətin idarə olunmasında bu üç metodun hamısından – şəraitdən asılı olaraq – müəyyən hədlər çərçivəsində istifadə olunmalıdır.

Müəssisə iqtisadiyyatının və habelə istehsal heyətinin idarə edilməsinin mühüm məsələlərindən biri də kadrlara tələbatın düzgün müəyyən olunmasıdır. Bu iş əməyin normalaşdırılmasına və həmin məsələnin həllində konkret olaraq vaxt norması, istehsal norması, xidmət norması, say norması, idarəetmə həddi kimi normaların tətbiqinə əsaslanmalıdır.

İstehsal heyətinin idarə edilməsinin mühüm məsələlərindən biri də onun peşə hazırlığının təşkilidir.

Müəssisənin normal işini təmin etmək üçün mövcud fəhlə kadrların ixtisaslarını mütəmadi olaraq artırmaqla yanaşı, müəssisəyə yeni ixtisaslı kadrlar hazırlamaq lazım gəlir.

Fəhlə kadrların ixtisaslarının yüksəldilməsi və yeni fəhlə kadrlar hazırlanması iki yolla – texniki-peşə məktəblərində (litseylərində) və bir də müəssisələrin özlərində həyata keçirilir.

Heyətin peşə hazırlığının səmərəliliyinə nail olmaq üçün bir sıra ilkin işlər aparılır. Təbiidir ki, peşə hazırlığının təşkili konkret ixtisaslar üzrə müəssisənin kadrlara olan tələbatının hesablanmasından başlanmalıdır. Çünki təhsilin miqyasını müəyyən edən meyar hər kateqoriyadan kadrlara tələbatın həcmi ola bilər.

Peşə təhsilini mütəşəkkil başlamaq və başa vurmaq üçün tədris planı, bunun əsasında isə tədris proqramları tərtib olunur. Sonrakı mərhələdə isə həmin proqramlar bilavasitə tədris prosesi vasitəsilə realizə olunur. Bütün bunlardan sonra təhsilə qiymət verilir.

Nəhayət, istehsal heyətinin idarə edilməsi məsələlərindən biri də müxtəlif kateqoriyalara aid işçilərin ixtisas səviyyələrinin yüksəldilməsi, onların yenidən hazırlanmasıdır.

İstehsal heyətinin ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsi vaxtaşırılığı elmi-texniki tərəqqinin həmin sferanın iş yerləri üçün inkişaf tempindən bilavasitə asılı olur. Çünki elmi-texniki tərəqqi, məsələn, fəhlənin istismar etdiyi avadanlığın texniki xüsusiyyətlərinə yeni keyfiyyətlər gətirdiyindən, onun əvvəlki bilik və vərdisləri müəyyən qədər ya itir, lazım olmur və ya da köhnəlir. Fəhlə yeni avadanlığın lazımı səviyyədə istismarı, başqa sözlə, onun texniki imkanlarını gerçəkləşdirmək üçün yeni biliklərə yiyələnməli, mahiyyətcə yeni vərdislərə nail olmalıdır. Məhz belə bir vəziyyət fəhlənin ixtisasının artırılması və yenidən hazırlanması üçün obyektiv və icbari zəmin yaradır. Bu işi müvəffəqiyyətlə, xüsusilə, həm vaxtında və həm də qısa müddətə həll edə bilən firma və müəssisə, onların mövcudluğuna və gələcəyinə təminat verən, işin mürəkkəbliyi ilə işçinin səriştəliliyi səviyyələrinin uyğunluğuna əməl etmiş olurlar.

11. SƏNAYE SAHƏLƏRİNDƏ İSTEHSAL ƏSAS FONDLARI, MÜƏSSİSƏLƏRİN İSTEHSAL GÜCÜ VƏ ONLARDAN İSTİFADƏ

İstehsal əsas fondlarının tərkibinə yalnız istehsal prosesinə cəlb edilmiş və müəyyən funksiyaları yerinə yetirən əmək vasitələri daxil edilir. Mövcud uçot qaydasına müvafiq olaraq əsas fondların dəyərinə istehsal firmalarının, təchizat və satış təşkilatlarının anbarlarında olan maşın və avdanlıqlar, quraşdırmaq üçün alınmış, quraşdırılması nəzərdə tutulmuş, yolda olan və əsaslı tikinti balansında olan avadanlıqların dəyəri daxil edilmir.

Firmanın əsas fondları istehsal əsas fondları və qeyri-istehsal əsas fondlarına bölünür. İstehsal əsas fondlarına bilavasitə istehsal prosesində iştirak edən, yaxud onun həyata keçirilməsinə yardım göstərən əmək vasitələri daxil edilir. Qeyri-istehsal əsas fondlarına isə müəssisənin ixtiyarında olan mənzil fondları, mədəni-məişət xidmətinin (klublar, uşaq bağçaları, səhiyyə məntəqələri, istirahət düşərgələri və s.) binaları, qurğuları və s. aid edilir. İstehsal əsas fondlarından fərqli olaraq, bunlar istehsal prosesində iştirak etmədiklərindən, öz dəyərlərini yaradılan məhsulun üzərinə keçirmirlər, daha doğrusu, keçirə bilməzlər. Onlar öz dəyərlərini istismar edildikcə itirirlər. Bunlar üçün ödəniş fondu yaradılmır. Qeyri-istehsal əsas fondlarının təkrar istehsalı yalnız yeni investisiya qoyuluşu vasitəsilə həyata keçirilir.

İstehsal əsas fondlarının tərkib hissələrindən biri də qeyri-maddi aktivlərdir. Bunlar da insan əməyinin "məhsulu" olduqlarından dəyərin daşıyıcılarıdır, əsas fondlardır, lakin onların (qeyri-maddi əsas fondların) fiziki əsasları (ölçüləri) yoxdur. Qeyri-maddi aktivlər də, fiziki əsas olan əsas fondlar kimi, uzun müddət istifadə olunduqlarından öz dəyərlərini tədricən itirirlər.

Qeyri-maddi aktivlərə patentlər, əmtəə (mal) nişanları, ticarət markaları, lisenziyalar, bir çox hüquqi aktlardan (torpaq və təbii resurslar, ixtiraçılıq və müəlliflik və s.) istifadə, "nou-hau", rəsmiləşdirilmiş məsləhət və s. aid edilir.

İstehsal firmasının sərəncamındakı əsas fondlar – iqtisadi məzmununa görə həmcins olsalar da – əşya formasında müxtəlif ünsürlərdən ibarət olurlar. Buna görə də əsas fondların uçota alınmasını həyata keçirmək, onların təkrar istehsalının həcmcə artırılmasını əsaslandırmaq və habelə onlardan istifadə olunması işinə nəzarəti gücləndirmək məqsədilə həmin ünsürləri müxtəlif qruplarda birləşdirir, yəni təsnifləşdirirlər. Əsas fondların təsnifatı onların istehsaldakı işinin xarakterinə (təyinatına) görə əsas fondların differensasiyasını nəzərdə tutur, onların müasir texniki səviyyəsini əks etdirir.

İstehsal əsas fondları onların istehsaldakı funksiyalarının xarakteri, texniki səviyyələri və ayrı-ayrı ünsürlərin istehsaldakı təyinatı və xidmət müddətləri kimi əlamətlərə görə təsnifləşdirilir.

Qüvvədə olan təsnifata görə firma və ya müəssisənin əsas fondları öz təyinatları, istehsaldakı funksiyaları və maddi məzmunlarına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır.

«**Binalar**». Bu qrupa istehsal prosesinin həyata keçirilməsi üçün zəruri şərait yaradan, müxtəlif maşın və mexanizmləri xarici mühitin təsirlərindən qoruyan, işçilər üçün istehsal meydançası verən və habelə yaşayış və sosial-mədəni xidmət təyinatlı memarlıq-tikinti obyektləri aiddir. İstehsal binalarına isə istehsal və habelə köməkçi və xidmətedici sexlərin binaları daxildir. Həmin qrupa sadalananlardan başqa, laboratoriyalar, qazanxanalar, kompressor stansiyaları yerləşdirilən binalar və həmçinin müəssisə idarəsinin, anbarların binaları və habelə yangından mühafizə binaları da aid edilir.

«**Qurğular**». Bu qrupa əmək predmetlərinin (xammal, material, yarımfabrikatlar və s.) emalı ilə bilavasitə əlaqəsi olmayan, lakin istehsal prosesində müəyyən funksiyaları icra etmək üçün şərait yaradan mühəndis-tikinti obyektləri aiddirlər. Əsas fondların bu qrupuna suqaldırma və su nasosu stansiyaları, su anbarları, dambalar, bəndlər, təsərrüfatdaxili dəmir yolları, müxtəlif yükləmə-boşaltma qurğuları, estakadalar, su quyuları, asma yollar, körpülər və s. daxildir. «**Ötürücü qurğular**». Bu qrupa elektrik, istilik və mexaniki enerjinin, habelə maye və qaz halında olan maddələrin ötürülməsinə kömək edən qurğular

aidir. Ötürücü qurğulara elektrik, qaz və istilik şəbəkələri, rabitə xətləri, buxar, neft, hava, turşu, qırıntı, sexlərarası su kəmərləri və kanallar aiddir.

«Maşın və avadanlıqlar» qrupu aşağıdakı yarımqruplara bölünür:

- 1. «Güc maşınları və avadanlıqları» yarımqrupuna** istilik və elektrik enerjisi yaradan maşın-generatorlar, buxar maşınları və turbinləri, daxili yanma mühərrikləri, istilik və elektrik enerjisini mexaniki enerjiyə çevirən maşın-mühərriklər, elektrik mühərrikləri, transformatorlar, paylayıcı qurğular və s. aiddir. Belə əsas fondlar enerjinin alınması, çevrilməsi və bölüşdürülməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu qəbildən olan güc maşınları və avadanlıqlarının texniki mükəmməlliyi müəssisələrin enerji ilə təchizatının səviyyəsini müəyyən edir.
- 2. «İş maşınları və avadanlıqları» yarımqrupuna** bilavasitə əmək predmetlərini (xammal, material və yarımfabrikatları) mexaniki, termik və kimyəvi emal edən maşınlar, avadanlıqlar və aparatlar aiddir. Bunlar əmək predmetinə təsir etməklə və onları hazır məhsula çevirməklə texnoloji proseslərdə bilavasitə iştirak edirlər. Maşın və avadanlıqların bu yarımqrupu əsas sexlərin və həm də bütövlükdə müəssisənin istehsal gücünü müəyyən edir.
- 3. «Nəzarət-ölçü və nizamlayma cihazları və laboratoriya avadanlıqları» yarımqrupuna** avtomatik idarəetmə mexanizmləri, vaxtı, təzyiqi, temperaturu, sürəti və s. ölçən və nizamlayan cihazlar, avtomatik idarəetmə pultları, dispetçer nəzarət vasitələri, müəssisə və elmitədqiqat laboratoriyalarının cihaz və aparatları və s. aiddir. Bunlar istehsal proseslərini əl ilə və avtomatik olaraq, texnoloji proseslərin rejim parametrlərinin ölçülməsi və onlara nəzarət etmək, laboratoriya-sınaq və tədqiqatları aparmaq üçündür.
- 4. «Hesablama texnikası» yarımqrupuna** elektron hesablama maşınları, idarəçi və analoji maşınlar (kompüterlər, printerlər, skanerlər, telefon aparatları və s.), rəqəmli hesablayıcı maşınlar və qurğular, informasiyanın yığılması və ötürülməsi üçün texniki vasitələr və s. aiddir.
- 5. «Avtomat maşın və avadanlıqlar» yarımqrupuna** proqramla idarə olunan dəzgahlar, avtomatik xətlər, kimyəvi-termiki emal üçün qızdırıcı soba və s. kimi maşın, aparat və avadanlıqlar aiddir. Bunlar istehsal prosesinin bütün

əməliyyatlarının müəyyən texnoloji ardıcılıqla, verilmiş ritmlə, insanın bilavasitə iştirakı olmadan yerinə yetirildiyi avadanlıqlardır. Fəhlə yalnız avadanlığı sazlayır, texnoloji prosesin gedişinə nəzarət edir, ilk yükləmə və son boşaltma əməliyyatlarını yerinə yetirir.

6. «Sair maşın və avadanlıqlar» yarımqrupuna avtomat telefon stansiyalarının avadanlığı, yanğınsöndürən maşınlar, soyuducular, televizorlar və s. aiddir. Bu yarımqrupa yuxarıda göstərilmiş yarımqruplara daxil olmayan və müəyyən texniki funksiyaları yerinə yetirən maşın və mexanizmlər daxildir.

«Nəqliyyat vasitələri». Bu qrupa elektrik, istilik və buxarla işləyən dərəcələr, vaqonlar, avtomobillər, elektrik arabaları, magistral neft-qaz kəmərləri və s. aiddir.

«Alətlər». Alətlər qrupuna əmək predmetlərini emal edən müxtəlif növ elektrik drelləri, konduktorlar (yönəldicilər), kəsici-tutucular və s. aiddir. Ümumiyyətlə, bu qrupa xidmət müddəti azı bir il olan alətlər daxil edilir.

«İstehsal ləvazimatları». Bu qrupa istehsal əməliyyatlarının icrasını asanlaşdıran istehsal təyinatlı əşyalar – iş masaları, stendlər, piştaxtalar və habelə fəhlələrin əmək təhlükəsizliyini təmin edən başqa vasitələr, məsələn, dəzgahların aralarına çəkilən çəpərlər aiddir. Bundan əlavə, həmin qrupa duru və dənəvər maddə və materialların qorunması üçün istifadə olunan çəllək və baklar, şkaflar və habelə inventarlar daxil edilir.

«Təsərrüfat inventarları». Bu qrupa dəftərxana mebeli (stollar, şkaflar, divanlar), yazı makinaları, odadavamlı şkaflar, xalçalar, yanğından mühafizə əşyaları və s. aiddir.

«Çoxillik bitkilər və onların fərdi çəpərləri (hasarları)» qrupuna müəssisə və təşkilatların ərazisində və həyətlərində əkilməmiş çoxillik bitkilər aid edilir.

«Sair əsas fondlar». Bu qrupa kitabların dəyərindən asılı olmayaraq kitabxana fondu, icarəyə götürülmüş əsas fondlar üçün icarə haqqı (icra balansında qeydə alınan) aiddir.

Əmək predmetlərinə, müəssisənin istehsal güclərinə bilavasitə təsiri dərəcəsindən və əhəmiyyətliyiindən asılı olaraq istehsal əsas fondları aktiv və passiv hissələrə bölünür. İstehsal əsas fondlarının aktiv hissəsinə əmək predmetlərinin formasına və xassələrinə birbaşa təsir edən, əmək məhsuldarlığının səviyyəsini, istehsalın həcmi artırən ünsürlər (iş maşınları və avadanlığı, cihazlar, alətlər), passiv hissəsinə isə aktiv əsas fondların normal işləməsi üçün şərait yaradan ünsürlər (binalar, tikililər, ötürücü qurğular) daxildir.

İstehsal əsas fondlarından istifadənin səmərəlilik səviyyəsi öz əksini həm də istehsal gücündən istifadədə tapır. **Firmanın istehsal gücü – müəyyən dövr ərzində (məsələn, ay, rüb, il) elm və texnikanın ən yeni nailiyyətlərinin, mütərəqqi texnoloji proseslərin və qabaqcıl istehsalat təcrübəsinin geniş tətbiqi, əməyin və istehsalın təşkilinin təkmilləşdirilməsi əsasında, mövcud istehsal əsas fondlarından tam istifadə etməklə optimal nomenklaturada, çeşiddə və keyfiyyətdə müəyyən məhsul buraxılışı üzrə maksimum imkandır.** İstehsal gücü ayrı-ayrı sexlər, aqreqatlar, xətlər üzrə də müəyyən edilir.

İstehsal gücü istehsal bölmələrinin (müəssisə, sex, istehsal sahəsi, iş yeri) il ərzində məhsul buraxmaq üzrə maksimum imkanlarını xarakterizə edən, istehsal potensialını əsaslandırmaq üçün çox qiymətli və hesablama metodikası nisbətən mürəkkəb olan texniki-iqtisadi göstəricidir. Bu göstəricinin əhəmiyyəti istehsal potensialının əsaslandırılması ilə bitmir; onun vasitəsilə habelə mövcud olan istehsal əsas fondlarının imkanları aşkar edilir, investisiyaya ehtiyacın həddi müəyyən edilir. İstehsal gücünün düzgün hesablanması mühüm bir əhəmiyyəti də firmanın perspektiv üçün avadanlığa tələbatının real həddini və təchizat işinin həcmi aşkar etməkdir.

İstehsalı nəzərdə tutulan məhsulun həcmi ilə istehsal əsas fondlarının imkanını müqayisə etməklə əlavə istehsal gücləri və onların işə salınması üçün lazım olan əsaslı vəsait qoyuluşunun məbləğini müəyyən etmək olar. Faktiki məhsul buraxılışı həcmi maksimum mümkün olan istehsal həcmi ilə müqayisəsi birbaşa istehsal güclərindən və dolayısı ilə istehsal əsas fondlarından istifadə səviyyəsini aşkar edir.

İstehsal gücləri müəssisədə sifarişlər zənbilinin realizə olunması, istehsalın həcmnin planlaşdırılmasında çox mühüm rol oynayır. İstehsal gücləri və onlardan istifadə dərəcəsi hər bir müəssisənin istehsal proqramını hazırlayarkən və əsaslandırarkən ilkin məlumat kimi istifadə olunur. Alınmış sifarişlərin yerinə yetirilməsi reallığı onun müvafiq texniki-iqtisadi hesablamalarla, xüsusən də istehsal güclərinin ölçüsü ilə əsaslandırmaq nəticəsində təmin edilir.

İstehsal gücü il üçün bütün məhsulun nomenklaturası üzrə hesablanır. Hər bir məhsul növü üzrə istehsal gücü—natural ölçü vahidlərində, ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə isə – dəyər və natural ifadədə müəyyən edilir. Maşınqayırma və metal emalı müəssisələrində istehsal gücü konkret məhsul növlərinin buraxılışı üzrə hesablanmaqla yanaşı (planda qəbul edilmiş ölçü vahidində), həmçinin müqayisəli qiymətlərlə məhsul buraxılışı üzrə də müəyyən edilir. Geniş nomenklaturalı məhsul buraxan müəssisələrdə istehsal gücü hesablanarkən, mövqelərin iriləşdirilməsi, yəni konstruktiv və texnoloji cəhətdən yekcins məmulatların təmsil olunan məmulatlarla birləşdirilməsi mümkündür. Məmulat nomenklaturasının bir və ya bir neçə təmsil olunan məmulatla ölçülməsi, adətən, maşın vaxtı məsrəfləri və ya həmcins məhsulların hər növünə düşən norma-saat əsasında aparılır.

Yeni işə salınmış müəssisə, sex və aqreqatların istehsal gücü layihə gücünə bərabər qəbul edilir. İstehsal gücü əsas istehsalın aparıcı sexlərinin gücünə görə müəyyən edilir; çünki bu sexlərdə əsas texnoloji proseslər yerinə yetirilir və onlar hazır məhsul buraxılışının təmin olunmasında həlledici əhəmiyyətə malikdir. Müəssisənin istehsal gücü aparıcı sexlərdəki avadanlıqların sayı və məhsuldarlığından, onların ekstensiv və intensiv istifadə dərəcəsindən, istehsalın və əməyin təşkili səviyyəsindən asılıdır. Müəssisənin istehsal gücünün reallaşdırılması məqsədilə həyata keçirilən tədbirlərin tərkib hissəsindən biri ayrı-ayrı sexlərin istehsal gücləri arasındakı proporsionallığın təmin edilməsidir. Bu, bir sex tərəfindən ahəngdar şəkildə məhsul istehsalı, digəri tərəfindən isə tam və fasiləsiz şəkildə bu məhsulun istehlakı imkanını təmin edir. Məhdud imkanlı sahə, sex və avadanlıq qruplarının olması, yəni buraxılış qabiliyyəti aparıcı istehsal sexlərinin gücünə uyğun gəlməyən sexlər, sahələr, avadanlıq qrupları müəssisənin

istehsal gücünün azaldılması üçün əsas ola bilməz. Müəssisədə belə yerləri aradan qaldırmaq üçün texniki-təşkilati tədbirlər işləyib hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi ədəbiyyatda 3 növ istehsal gücünü biri-birindən fərqləndirirlər:

- a) layihə gücü – tikinti layihəsinin texniki sənədlərində göstərilən istehsal gücü;
- b) cari istehsal gücü – mənimsənilmiş istehsal gücü;
- c) ehtiyat istehsal gücü

Sonuncu işin ən qızgın vaxtında istifadə edilir. Adətən o layihə gücündən az, cari istehsal gücündən isə çox olur. Ehtiyat istehsal gücünə ehtiyat avadanlıqların işə buraxılması ilə nail olunur.

İstehsal gücü müəyyən olunarkən müəssisənin ehtiyat və təcrübəsınaq sahələrinin avadanlıqları da hesablamağa daxil edilir. Ehtiyatda olan avadanlıqlar istehsalın vaxtlı-vaxtında hazırlığını və yeni növ məhsul buraxılışının mənimsənilməsini asanlaşdırır, istehsalın çevikliyi artırır, planın yerinə yetirilməsi gedişində meydana çıxan disproporsiyaların aradan qaldırılması problemini həll edə bilir.

Fasiləsiz istehsal prosesi əsasında işləyən müəssisələr üçün istehsal gücü - ildəki təqvim günlərinin sayı və günün uzunluğu əsasında hesablanır.

Əsas sexləri iki və ya bundan az növbədə işləyən müəssisələr üçün istehsal gücü – avadanlığın ikinövbəli, bəzi müəssisələr üçün isə üçnövbəli iş rejimi əsasında müəyyən edilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsal proqramının formalaşması, onun müxtəlif resurslarla əsaslandırılması və qəbul olunmuş sifarişlərin yerinə yetirilməsi istehsal gücünün düzgün müəyyən edilməsindən asılıdır. Müəssisədə məhsul satışı imkanları qəbul olunmuş sifarişlərlə müəyyən edilirsə, istehsal imkanları istehsal gücü vasitəsilə aşkarlanır. Bu baxımdan tələb və təklifin tarazlığının təmin olunması zəruriliyi ilə əlaqədar olaraq müəssisədə istehsal gücü düzgün müəyyən edilməlidir.

İstehsal gücü (onun ölçüsü) bir qrup müəyyənedici, təsiredici və həlledici amillərdən asılıdır. Bu amillərə istehsalın ictimai təşkili formaları (təmərküzləşmə, kombinəlaşmə, ixtisaslaşma, kooperativləşmə), istehsal avadanlıqlarının sayı və texniki mükəmməllik səviyyəsi, tətbiq edilən texnoloji istehsal üsulunun mütərəqqilik dərəcəsi və s. aid olunur. Lakin istehsal gücünü hesablayarkən yalnız onun həcminə təsiredici deyil, müəyyənedici və həlledici rol oynayan amillər nəzərə alınır. Həmin amillər aşağıdakılardır:

1. İl ərzində, istismara daxil edilən və istehsaldan götürülənləri nəzərə almaqla, qurulmuş avadanlıqların sayı;

2. İl ərzindəki dəyişikliklər nəzərə alınmaqla, istehsal meydançalarının sahəsi;

3. Avadanlığın vaxt fondu;

4. Avadanlığın qabaqcıl, texniki cəhətdən əsaslandırılmış məhsuldarlıq norması və məhsulun əməktutumluğu.

İstehsal proqramının əsaslandırılması üçün istehsal gücünü müəyyən edən avadanlıq qrupları və onların sayının düzgün nəzərə alınması əsas şərtlərdən biridir. Burada söhbət bütün avadanlıqların deyil, sex və ya istehsal sahələrinin aparıcı hesab olunan avadanlıq qrupları və onların saylarından gedir. O sex, sahə və ya avadanlıqlar qrupu aparıcı hesab edilir ki, əvvəla, onlar əsas texnoloji əməliyyatları yerinə yetirirlər, ikincisi, onlarda müəssisənin əsas fondunun aktiv hissəsinin və habelə əsas peşədən olan fəhlələrin böyük bir qismi təmərküzləşmiş və üçüncüsü, istehsal edilən məhsulun əməktutumunun xeyli hissəsi burada formalaşmış olsun.

Firmanın istehsal gücü hesablanarkən metodik baxımdan çox da mürəkkəb olmayan bir qaydaya riayət edilir: əvvəlcə aparıcı avadanlıqların istehsal gücü, sonra bunun vasitəsilə aparıcı istehsal sahəsinin və nəhayət, sonuncunun köməyilə aparıcı sexin istehsal gücü müəyyən edilir. Aparıcı sexin istehsal gücü isə istehsal firmasının istehsal gücü kimi qəbul olunur.

Firmanın istehsal gücünün bu qayda ilə hesablanması onun (istehsal gücünün) aparıcı (qabaqcıl) avadanlığa görə hesablanma metodu adlanır.

Aparıcı avadanlıq vahidinin istehsal gücü ($A_{v.i.g}$) aşağıdakı düsturun köməyilə hesablanır.

$$A_{v.i.g} = M_v \times V_f$$

Burada M_v – avadanlıq vahidinin məhsuldarlığı;

V_f – avadanlıq vahidinin vaxt fondudur.

Bundan sonra aparıcı istehsal sahəsinin istehsal gücü hesablanır. **Aparıcı istehsal sahəsinin istehsal gücü** ($\dot{I}S_{i.g}$) aşağıdakı düstur əsasında müəyyən edilir:

$$\dot{I}S_{i.g} = n \times A_{v.i.g} \text{ yaxud } \dot{I}S_{i.g} = n \times M_v \times V_f$$

Burada, n – aparıcı istehsal sahəsində quraşdırılmış aparıcı avadanlıqların sayıdır.

Əgər qabaqcıl sexdə yalnız bir növ məhsul istehsal olunursa bu halda **sexin istehsal gücü** ($TS_{i.g}$) aparıcı istehsal sahəsinin gücünə bərabər kimi qəbul olunur; başqa sözlə,

$$TS_{i.g} = \dot{I}S_{i.g} \text{ hesab edilir.}$$

Əgər müəssisədə yalnız bir növ məhsul istehsal olunursa onda **müəssisənin istehsal gücü** ($M_{i.g}$) aparıcı sexin istehsal gücünə bərabər sayılır:

$$M_{i.g} = \dot{I}S_{i.g}$$

12. SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN DÖVRIYYƏ FONDLARI VƏ DÖVRIYYƏ VƏSAİTLƏRİNDƏN İSTİFADƏ

Əgər istehsal vasitələri əmək vasitələri və əmək cisimlərindən ibarət olursa, istehsal fondları – istehsal vasitələrinin dəyər daşıyıcıları – isə əsas və dövriyyə fondlarına bölünürlər.

İstehsalın maddi üsürlərindən biri olan əmək predmetləri (xammal, əsas və köməkçi materiallar, yanacaq və elektrik enerjisi, kənardan alınmış yarımfabrikatlar) əmək vasitələri ilə birlikdə məhsulun istehsalı prosesində bilavasitə iştirak edirlər. İstehsalın hər bir tsiklinin yenidən başlanması əvvəlki istehsal tsiklində istehlak edilmiş xammal və materialları əvvəlki natural-əşya formasında yenidən yaratmağı tələb edir.

Əmək predmetləri istehsal vasitələrinin tərkib hissəsindən biri olmaqla dəyər formasında dövriyyə fondları adlanır. **Dövriyyə istehsal fondları elə istehsal vasitələrindən ibarətdir ki, onlar əmək prosesinə daxil olmaqla hər bir istehsal tskilində tamamilə istehlak olunur, həmin tsikldə öz dəyərini bütünlüklə yaradılan məhsulun üzərinə keçirir və özlərinin natural formalarını dəyişirlər.**

Dövriyyə istehsal fondları, əsas fondlardan fərqli olaraq, istehsal olunan məhsul üzərinə öz dəyərlərini bir dəfəyə və tamamilə – yanacaq, enerji və köməkçi materialların bir qismi istisna olmaqla – özlərinin maddi-əşya formalarına xas olan fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərini də keçirirlər. Məsələn, xromlu-nikelli poladdan istehsal olunmuş hər hansı bir hissəsinin dəyəri dövriyyə fondu kimi poladın dəyərindən ibarət olmaqla bərabər, həm də, tam olmasa da, həmin marka poladın təbii-texniki və ya fiziki-kimyəvi əlamətləri də həmin hissənin substansiyasına daxil olur.

İstehsal firması və ya sənaye müəssisənin dövriyyə fondları özlərinin təyinatına, yaradılma zəruriliyini müəyyən edən şərait və amillərin müxtəlifliyinə görə üç hissəyə bölünür və bunlar aşağıdakılardır.

- 1. İstehsal ehtiyatları** – bu, istehsalçı müəssisə tərəfindən alınmış, özünün əmlakı kimi istehsal prosesi üçün hazırlanmış və onun (istehsalın) fasiləsizliyini təmin etmək məqsədilə həmin prosesə daxil olmağı gözləyən xammal, material, yanacaq və s.-dən ibarətdir.
- 2. Bitməmiş istehsal və özünün istehsalı olan yarımfabrikatlar** – bu, artıq texnoloji prosesə buraxılmış və emalın müəyyən mərhələsində olan material, istehsalı hələ başa çatdırılmamış hissə, bağlama və məmulatlar və habelə özünün istehsalı olan yarımfabrikatlardır.
- 3. Gələcək dövrün xərcləri** – bu, dövriyyə fondlarının qeyrimaddi ünsürləri kimi, məsələn, yeni məhsulun layihələndirilməsi və nümunəsinin yaradılması, onun istehsalı üçün yeni texnologiyanın işlənməsi və tətbiqi və s. ilə əlaqədar xərclərdir ki, cari dövrdə çəkilsələr də gələcəkdə istehsal olunacaq məhsulun maya dəyərinə daxil edilməklə geri qaytarılır.

İstehsal prosesində əmək predmetləri natural – əşya formasında istehlak olunduqlarına görə hər bir məhsul növünün fasiləsiz təkrar istehsalı üçün onlardan istehsalatda hər an və müəyyən miqdarda istifadə edilməsi imkanı təmin olunmalıdır. Buna o halda nail olmaq mümkündür ki, a) ya xammal və materiallar müəssisəyə istehlak üçün hazır vəziyyətdə və gündəlik tələbat həcmində (istehsala dəqiq buraxılma sinxronluğu ilə) göndərsin, b) ya da müəssisədə xammal və materiallardan lazımi miqdarda ehtiyat yaradılmış olsun.

Bu şərtlərdən birincisi nəzəri baxımdan mümkündür, lakin praktik olaraq bütün hallarda ya yerinə yetirilə bilməz və ya da iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun deyil. Buna səbəb bir çox əmək predmetlərinin müəyyən istehsal tsikli ərzində istehlak olunması və bu istehsal tsiklləri isə həmin əmək predmetlərindən hər birinin istehsala buraxılması ilə eyni vaxta düşməməsidir. Bundan əlavə, nəqliyyat vasitələrindən istifadə səmərəliliyi tələb edir ki, məsələn, məhsul dəmiryolu ilə göndərilərkən onun çəkisi vaqonun yükləmə qabiliyyətindən (40-60 ton) az olmasın. Bununla əlaqədar olaraq istehsalçının ünvanına məhsul onun günlük tələbatına görə deyil, vaqonun tam yük qaldırma qabiliyyətinə uyğun miqdarda və həm də vaxtaşırı göndərilir.

Beləliklə, ictimai əmək bölgüsü nəticəsində bir müəssisənin istehsal etdiyi məhsulun digər müəssisə üçün istehsal vasitəsinə çevrildiyi şəraitdə istehsalın vaxtı, məkanı və həcmi istehlakın uyğun göstəricilərindən fərqlənir. Belə bir vəziyyətdə istehsal prosesinin fasiləsizliyi yalnız dövriyyə fondlarının müəyyən hissəsinin onların hərəkətinin müxtəlif mərhələlərində yığılı ilə təmin edilə bilər.

İstehsal-texniki təyinatlı əmək məhsullarının istehlakçı müəssisələrdə bu cür yığılı istehsal vasitələrindən ehtiyatlar və ya istehsal ehtiyatları adlanır.

Ehtiyatların həcmi həm mütləq, həm dəyər və həm də nisbi ölçülərlə hesablanıla bilər. Ehtiyatın mütləq ölçüsü natural şəkildə ton, sentner, metr, ədədlə, başqa sözlə, materialın ölçülə biləcəyi fiziki vahidlərlə müəyyən edilir. İstehsal ehtiyatları həcmnin mütləq ölçülərdə öyrənilməsinin əhəmiyyəti ondadır ki, bunun vasitəsilə anbar təsərrüfatının səmərəli təşkilinə, xüsusilə maddi-texniki təchizatın

planlaşdırılmasının həyata keçirilməsinə, başqa sözlə, materiala tələbatın hesablanmasına nail olmaq mümkün olur.

İstehsal ehtiyatlarının həcmi dəyər ölçüsü ilə də qiymətləndirilir. Ehtiyatın mütləq həcmnin, onu təşkil edən material vahidinin qiymətinə vurulması yolu ilə ehtiyatın dəyər ölçüsündə miqdarı tapılır. Ehtiyatın həcmnin qiymət ölçüsündə tapılması, istehsalın dəyər göstəricilərinin planlaşdırılmasında, maliyyə planının tərtibində, istehsalın rentabelliyyəsinin hesablanmasında və s.-də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İstehsal ehtiyatları həm də nisbi ölçülərlə müəyyən olunur. Bu halda ehtiyatın kütləsi (çəkisi) və dəyəri heç bir rol oynamır. Məsələn, çəkisi 80 ton olan poladdan günlük məsrəf norması 4 ton, çəkisi 80 kq olan sürtgü yağından günlük məsrəf norması 2 kq olarsa, müəssisə kənarından polad almadan 20 gün, sürtgü yağı almadan isə 40 gün istehsalını fasiləsiz davam etdirə bilər.

Bitməmiş istehsal, artıq qeyd olunduğu kimi, bir sıra əməliyyatlara məruz qalmış, lakin bəzilərindən hələ keçməmiş, istehsal prosesinin bütün mərhələlərindəki bitirilməmiş, tamamlanmamış «məhsulların» dəyəridir. Müəssisənin özünün istehsalı olan yarımfabrikatların dəyəri də bitməmiş istehsalın dəyərinə daxil edilir.

Gələcək dövrün xərcləri isə, artıq qeyd edildiyi kimi, cari xərclər kimi nəzərdə tutulmuş və müasir dövrdə sərf olunan, lakin gələcəkdə xərc kimi məhsulun maya dəyərinə daxil edilməklə geri qaytarılan xərclərdir. Başqa sözlə, gələcək dövrün xərcləri dövriyyə fondlarının əşya formasında olmayan – qeyri-maddi ünsürü olmaqla – yeni texnoloji istehsal üsulunun işlənilib hazırlanması, yeni növ məhsulun mənimsənilməsi ilə bağlı çəkilən, lakin gələcəkdə məhsulun maya dəyəri vasitəsilə istehsal xərci kimi uçota alınan pul vəsaitidir. Yaxud, məsələn, icarəyə götürülmüş binanın illik icarə haqqı əvvəlcədən ödənilsə, bu məbləğ gələcək dövrün xərclərinə aiddir. Bu məbləğin hər aya düşən hissəsi maya dəyərinə daxil edilməklə, ilboyu hissə-hissə geri qaytarılır.

Dövriyyə fondları istehsal prosesində istehlak olunmaqla hazır məhsula, sonuncu isə realizə edilərək müəssisənin pul vəsaitinə çevrilir.

Məhsul satışından əldə olunan pul vəsaiti müəssisənin əvvəlki mərhələdə dövriyyə fondlarına sərf etdiyi pul vəsaitindən mənfəətin kütləsi qədər çox olur. **Bu prosesin ahəngdar getməsi üçün yeni tədavül və istehsal mərhələlərinin ardıcılıqla birindən-digərinə «keçidi» tədavül fondları vasitəsilə mümkün olur.**

Tədavül fondları tədavül sferasına xidmət etməklə müəssisənin anbarındakı hazır məhsuldan, yola salınmış, lakin haqqı ödənilməmiş əmtəələrin dəyərindən, hesablaşmalardakı və bankların cari hesablarında olan pul vəsaitlərindən və debitor borclarından ibarət olur.

Tədavül və istehsal dövriyyə fondlarının cəmi dövriyyə vəsaitləri adlanır.

Dövriyyə fondlarının mühüm hissəsi olan istehsal ehtiyatlarının hər bir növünün normativə müvafiq səviyyədə yaradılması və idarə edilməsi, hələ onların qənaətlə istifadə olunması demək deyildir. Normativə uyğun istehsal ehtiyatlarının yaradılması onun tərkibinə daxil olan maddi ünsürlərdən səmərəli istifadə üçün yalnız ilkin şərt ola bilər. **Maddi resurslardan səmərəli, qənaətlə istifadə isə, əsasən, onların istehlakı prosesində baş verir.**

Material resurslarından istifadə zamanı qənaət işini təmin etmək üçün onlardan məsrəf normalarının düzgün hesablanması çox ciddi və önəmli məsələdir.

Material resursları sərfinin düzgün normalaşdırılması istehsalın texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi, istehsaldaxili ehtiyatların aşkara çıxarılması və səfərbər edilməsi, materiallardan istifadəyə qənaət rejiminin gözlənilməsi kimi işlərin lazımi keyfiyyətdə icra olunmasına bilavasitə köməklik göstərir. Normalaşdırmanın bir mühüm əhəmiyyəti də müəssisələrin konkret materiala tələbatının düzgün müəyyənləşdirilməsində onun həlledici rol oynamasıdır.

İstehsal sferasında olan dövriyyə vəsaitlərinin kəmiyyəti, əsasən, məhsulun hazırlanması üçün müəyyən edilmiş vaxtın – istehsal tsiklinin uzunluğundan, istehsal texnologiyasının mütərəqqiliyindən, tədavül sferasında olan dövriyyə vəsaitinin məbləği isə məhsulun realizə edilməsi şərtlərindən və təşkili səviyyəsindən asılıdır.

Firma və müəssisələrin qarşısında duran mühüm iqtisadi vəzifələrdən biri də dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin yaxşılaşdırılmasıdır. Bunun üçün isə, ilk növbədə, onlardan istifadə səviyyəsini qiymətləndirmək lazımdır; qənaətin və ya israfçılığın həddi dəqiqləşdirilməlidir. **Dövriyyə vəsaitlərindən istifadə səviyyəsini öyrənmək üçün iqtisadi və texniki-iqtisadi göstəricilər sistemindən istifadə olunur.**

Material resurslarından və habelə dövriyyə vəsaitlərinin digər ünsürlərindən səmərəli istifadə edilməsi, nəticədə, ümumiləşdirici bir göstərici olan **dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürətini artırır.** Bu onunla nəticələnir ki, dövriyyə vəsaitləri özlərinin dövrələri zamanı pul formasından istehsal ehtiyatlarına və bunların istifadəsinin nəticəsi kimi əmək məhsuluna və sonuncunun da realizə olunması yolu ilə yenidən pul formasına keçməsi müddəti azalır; təkrar istehsalın fasiləsizliyi daxilində həmin mərhələlərin biri-birini əvəz etməsi sürətlənir, başqa sözlə, az vaxt intervalında onlar ardıcıl olaraq biri-birlərini əvəzləyirlər.

Dövriyyə fondlarından istifadənin yaxşılaşdırılması iqtisadi cəhətdən böyük səmərə verir. Məhsul vahidinin hazırlanmasına maddi enerji ehtiyatları sərfinin azaldılması, eyni miqdarda istehsal ehtiyatlarından daha çox məhsul istehsal etməyə, onun maya dəyərini və material tutumunu aşağı salmağa, müəssisənin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmağa və s. imkan verir.

Maddi-enerji ehtiyatlarından istifadəni qiymətləndirmək üçün bir sıra göstəricilərdən istifadə edilir. Bu göstəricilərdən birincisi «ilkin xammaldan hazır məhsulçılıq» adlanan əmsaldır. Bu göstərici faizlə də ifadə olunur və müəssisənin ilkin xammaldan nə qədər hazır məhsul istehsal edə bildiyini səciyyələndirir. Məsələn, xam neftdən benzin, şəkər çuğundurundan şəkər, dəmir filizindən dəmir və s. məhsulçılıq əmsallarıdır və bunlar ilkin xammaldan istifadə səviyyəsini səciyyələndirirlər.

Xammal və materialdan istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edən ikinci əsas göstərici **materialdan istifadə əmsalıdır.** Bu əmsal məhsulun hazırlanması prosesində əmələ gələn itkilərin miqdarını göstərir. Bu əmsalın plan və faktiki növlərini fərqləndirirlər. Xammal və materialdan istifadənin plan əmsalı məhsul

vahidinin xalis çəkisinin, həmin məhsulun hazırlanması üçün material məsrəfi normasına görə sərf ediləcək materialın miqdarına olan nisbətini, faktiki istifadə əmsalı isə məhsul vahidinin xalis çəkisinin faktiki sərf olunmuş materialın miqdarına olan nisbətini xarakterizə edir.

Ayrı-ayrı üsürlərin deyil, dövriyyə vəsaitlərindən bütünlükdə istifadə səmərəliliyi üç əsas göstərici ilə – dövretmə əmsalı (dövretmələrin sayı), dövriyyə vəsaitlərinin yüklənmə əmsalı və bir dövriyyənin uzunluğu ilə (günlərlə) – xarakterizə olunur.

Dövriyyə vəsaitlərindən istifadə göstəriciləri bütövlükdə dövriyyə vəsaitləri üzrə, həm də onun ayrı-ayrı elementləri üzrə hesablanı bilər.

Dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinin dəyişməsi plan və əvvəlki dövrlərin göstəricilərinin təhlili əsasında müəyyən edilir.

Dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsi artdıqda dövriyyədən vəsaitlərin bir qismi azad olunur, azaldıqda isə dövriyyəyə əlavə vəsaitlərin cəlb olunmasına ehtiyac yaranır.

13. MARKETİNQ FƏALİYYƏTİ

Bazar münasibətləri şəraitində işləyən firma və müəssisələrin mənfəət əldə etmələrində və, ümumiyyətlə, iqtisadi inkişaflarında marketinq fəaliyyətinin müstəsna əhəmiyyəti vardır.

Kökü ingiliscə «market» (bazar) sözündən gələn «marketinq» anlayışı bazar və satış sferalarında fəaliyyət mənasına daha uyğundur. Lakin marketinq fəaliyyətinin bu cür izahı natamamdır, bəsitdir, çünki marketinqin əhatə dairəsi bazarla məhdudlaşmır. O, habelə, istehsal və bazar sferalarının qarşılıqlı əlaqələrinin mərkəzində dayanır və həmin əlaqələrin səmərəliliyi və optimallığının müəyyən edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Marketinq – ümumi-nəzəri baxımdan – müəssisənin təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin bazar qanunları əsasında idarə edilməsi konsepsiyasıdır.

Firma özünün marketinq fəaliyyətini istehlakçının bu və ya digər tələbatının ödənilməsi naminə deyil – bundan öncə – özünün istehsal imkanlarını genişləndirməklə öz maraqlarını təmin etmək üçün həyata keçirir.

Firma miqyasında marketinq fəaliyyəti istehlakçıların suverenliyi şəraitində cəmiyyətin müəyyən etdiyi sosial-etik normalar əsasında, azad rəqabətə söykənən və qarşılıqlı faydalanmaq (mənfəət əldə etmək) naminə əmtəələrin mübadiləsidir, sahibkarlıq fəaliyyətidir.

Marketinq – bazarın doğurduğu mürəkkəb mühidə sərfəli istehlakçıların tapılması və seçilməsi, məhsullara qiymətin müəyyən olunması, bölgü planlarının tərtibi, məhsulların alqı-satqısını stimullaşdıran maliyyə, servis xidməti və s. bu kimi vasitələrdən istifadəyə əsaslanan idarəetmə prosesidir.

Firmanın marketinq fəaliyyəti istehsal olunan məhsulun satışı məqsədilə əlverişli zəmin yaratmaq üçün onun keyfiyyətini, çeşidini və istehsal həcmi bilavasitə istehlakçıların tələbatına uyğunlaşdırmaq məqsədilə bazarın kompleks təhlili və proqnozlaşdırılması prosesidir.

Firmanın məhsul istehsal etmək imkanlarını onun istehsal potensialı (daxili mühiti), daha dəqiq deyilsə, istehsal gücü müəyyən edir, bazar imkanlarına isə, əsasən, xarici mühit təsir göstərir. İstehsal firması bazarla sıx əlaqədardır, çünki müəssisədə çəkilən xərclər əsasən istehsal prosesində, gəlirlər isə məhsulun reallaşdırılmasından yararır. Bu baxımdan firmanın bazar (marketinq) fəaliyyəti onun üçün strateji xarakter daşıyır.

Marketinq fəaliyyətinin ilkin mərhələsi bazarı öyrənmək olsa da, onun istehsal üçün də əhəmiyyəti çox böyükdür. Belə ki, istehsalın perspektiv miqyası, onun bir tərəfdən ixtisaslaşmasının dərinləşməsi və digər tərəfdən isə diversifikasiyanın zəruriliyi, plan ilində istehsal vasitələrinə tələbatın öyrənilməsində mövcud resurslardan istifadənin səviyyəsi, ümumiyyətlə, istehsalın təşkili və s. bu kimi proseslər marketinq fəaliyyətinin nəticələri ilə müəyyən edilir, qiymətləndirilir.

Bazar iqtisadi sistemində firmanın gəliri yalnız onun istehsalında mövcud olan xərclərin azaldılmasından asılı deyil. Gəlir həm də xeyli dərəcədə bazarın və rəqiblərin öyrənilməsinə (tədqiqinə) nə səviyyədə diqqət yetirilməsindən, məhsulun keyfiyyətindən, onun bazarda müvəffəqiyyətlə reallaşdırılması işinin təşkilindən və s.-dən asılıdır.

Bütün sistemlər kimi, marketinqin də istiqamətləri, metodları və məqsədlərinin reallaşdırılması üzrə vəzifələri vardır. Marketinqin istiqamətləri dedikdə, məhsulun keyfiyyəti və çeşidi, qiymətinin formalaşdırılması (əmələ gəlməsi), satışının təşkili və kommunikasiya sahəsində aparılan siyasət başa düşülür.

Marketinq fəaliyyəti – müəssisələrin bazarda olan fəaliyyətidir. Bu fəaliyyət aşağıdakıları əhatə edir:

- bazarda məhsullara olan potensial tələbatın və ehtiyacların həcmnin, onun dinamikasının, şəraitinin, hadisələrin real gedişinin və onun inkişaf perspektivlərinin dəqiq nəzərə alınmasını;
- firmaların istehsal həcmnin (təklifinin) bazarın mövcud potensial tələblərinə uyğunlaşdırılabilmə imkanlarının araşdırılmasını;
- firmanın istehsal etdiyi məhsula tələbatın, başqa sözlə, məhsul bazarının yaradılmasına və formalaşdırılmasına fəal təsir göstərilməsini;
- firmada məhsulların reallaşdırılması şəraitinə, tələbatın dəyişməsinə və s. bu kimi məsələlərə çevik münasibətlərin göstərilməsinə nəzarət edilməsini və s.

Firmada marketinq fəaliyyətinin metodlarına isə aşağıdakılar daxildir:

- a) xarici mühitin (müəssisəyə, firmaya və s. nisbətən) təhlili (buraya bazarlar, təchizat mənbələri və s. daxildir);
- b) istehlakçıların (alıcıların) öyrənilməsi;
- c) mövcud və həm də gələcək dövr üçün istehsalı planlaşdırılmış məhsulların bazarının və satış imkanlarının tədqiqi;
- d) bazarda məhsulun hərəkəti və satışının planlaşdırılması;
- e) tələbatın formalaşmasının (yaranmasının) və satışın stimullaşdırılmasının təmin edilməsi;

f) qiymət siyasətinin işlənilib hazırlanması;

g) marketing fəaliyyətinin bir sistem kimi idarə edilməsi və s. **Marketing sistemi**, ümumiyyətlə, aşağıdakı məsələlərin:

- bazarın kompleks öyrənilməsinin (tədqiqinin);
- potensial (real) tələbatın və ödənilməyən ehtiyacların müəyyən edilməsinin;
- məhsul (xidmət) çeşidi və qiymətinin planlaşdırılmasının;
- bazarda mövcud olan tələbatın mümkün qədər çox ödənilməsinə nail olmaq məqsədilə tədbirlər sisteminin işlənilib hazırlanmasının;
- satışın planlaşdırılmasının və həyata keçirilməsinin, istehsalın təşkili və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlər sisteminin hazırlanmasının və sairənin kompleks həllini nəzərdə tutur.

Marketing tədqiqatları hesabına alınmış nəticələrin həqiqiliyini təmin etmək məqsədilə aparılan təhlil düzgün, hərtərəfli, obyektiv və tənqidi (yaradıcı) xarakter daşmalıdır.

Marketing fəaliyyəti şəraitində iki növ bazarları fərqləndirirlər.

1. **Satıcı bazarı**, adətən, satıcının daha çox səlahiyyətə malik olduğu, alıcının isə daha aktiv olduğu bazardır;
2. **Alıcı bazarı** isə alıcının daha çox səlahiyyətə malik olduğu, satıcının isə daha çox fəal olduğu təmin olunmuş bazardır.

Müəssisənin kommersiya müvəffəqiyyəti bazarların forma, tip və növlərinin dərin və hərtərəfli şəkildə öyrənilməsindən bilavasitə asılıdır.

Bazarın öyrənilməsi nəticəsində firma ya məhsula istiqamətlənmiş marketingi, ya da istehlakçıya istiqamətlənmiş marketingi seçir.

Məhsula istiqamətlənmiş marketing, firma yeni məhsul yaradarkən və ya istehsal edilməkdə olan məhsulu təkmilləşdirərkən tətbiq edilir. Bu zaman əsas vəzifə yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsulu alıcının almasını stimullaşdırmaq, onu buna sövq etməkdir.

İstehlakçıya istiqamətlənmiş marketing firmanın fəaliyyətinin bilavasitə bazardan gələn tələbatların ödənilməsinə yönəldiyi zaman tətbiq edilir. Burada

marketingin əsas vəzifəsi potensial tələbatların öyrənilməsi, bazar segmentinin müəyyən edilməsidir.

Marketingin idarə edilməsi prosesi – bazar imkanlarının təhlilindən, məqsədli bazarın seçilməsindən, marketing kompleksinin işlənilib hazırlanmasından və marketing tədbirlərinin həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Məhsul müəssisədən istehlakçıya qədər uzun bir yol keçir: qablaşdırılır, nəql edilir, anbarlara yığılır, istehlak məntəqələrinə çatdırılır, satış yerlərində yerləşdirilir və nəhayət, alıcılara satılır. İstehsalçıdan istehlakçıya qədər əmtəənin hərəkəti ilə əlaqədar proseslərin həyata keçirilməsi müəyyən xərc tələb edir ki, buna da tədavül xərcləri deyilir. Qeyri-mərkəzləşdirilmiş idarəetmə strukturuna malik olan iri sənaye müəssisələrində, adətən, ticarət-satış fəaliyyətini həyata keçirmək məqsədilə xüsusi şöbə – marketing şöbəsi, kiçik müəssisələrdə isə marketing qrupları fəaliyyət göstərirlər. Bu şöbə və qrupların əsas vəzifəsi müəssisənin bütün istehsal bölmələri üzrə istehsal-təsərrüfat və satış fəaliyyətini əlaqələndirməkdən ibarətdir. Bu şöbənin tərkibində aşağıdakı məsələlərin öyrənilməsi üzrə müxtəlif bölmələr ola bilər: bazar konyunkturasının kompleks öyrənilməsi; marketing proqramının işlənilib hazırlanması; satışın təşkili; reklamlaşdırma; texniki xidmət və s. Bu bölmələrin fəaliyyəti, əsasən, bazarda əlverişli şərait yaratmaqdan və müəssisə tərəfindən daha çox mənfəət əldə olunmasını təmin etməkdən ibarətdir. Marketing şöbəsinin funksiyası müəssisənin digər istehsal bölmələrinin funksiyaları ilə sıx əlaqədardır.

Marketingin funksiyaları dedikdə, müəssisənin qarşısına qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün marketing prosesində həyata keçirilən ixtisaslaşmış fəaliyyət növlərinin məcmusu başa düşülür. Başqa sözlə, bu, istehsalın və satışın miqyası, bazarda əmtəələrin təklif edilməsindən, əmtəə çeşidlərindən, həmin növ əmtəələrə olan ehtiyacların və tələbatların xüsusiyyətlərindən asılı olaraq həyata keçirilən funksiyalardır.

Marketingin funksiyalarına əsasən aşağıdakılar daxildir:

- marketing məqsədləri ilə bağlı bazarın kompleks öyrənilməsi, yəni kompleks marketing tədqiqatının aparılması və bunların əsasında müəssisənin elmi-texniki siyasətini işləyib hazırlamaq;
- istehsalın optimal strukturunun müəyyən edilməsi;
- məhsul çeşidinin planlaşdırılması;
- satışın intensivləşdirilməsi üzrə (reklamaların, sərgilərin təşkili və satışın stimullaşdırılmasının digər metodlarını daxil etməklə) tədbirlər işləyib hazırlamaq;
- əmtəələrin hərəkətinin daha səmərəli yollarının, əmtəələrin satış yerinin, vaxtının və üsulunun (satış işinin planlaşdırılmasının) müəyyənləşdirilməsi;
- satışdan sonrakı xidmətin təşkili;
- yeni istehlakçıların tapılması və seçilməsi və s.

Bazarın kompleks tədqiqi marketing sisteminin əsas elementlərindən biri olmaqla, müəssisə rəhbərliyi tərəfindən səmərəli idarəetmə qərarının qəbul edilməsində müstəsna rola malikdir. Çünki bazardakı müvəffəqiyyət ilk növbədə, informasiyaların toplanması və təhlilindən asılıdır.

Marketing tədqiqatlarının əsas məqsədi, tələb və təklifin mövcud və perspektiv inkişafına, qiymətin dəyişməsinə, tələbatın ödənilməsi səviyyəsinə və ödənilməmiş tələbatın həcminə, rəqiblərin bazar fəaliyyətinə, məhsulların satışının və texniki xidmətin təşkilinə və s. dair tam, ətraflı və düzgün informasiya toplamaqdır.

Bazar münasibətləri şəraitində marketing fəaliyyətinin strategiyasının hazırlanması və tətbiqi – müəssisə və ya firma menecmentinin əsas funksiyalarından biridir.

Strateji planlaşdırma – müəssisənin məqsədləri ilə onun potensial imkanları arasındakı strateji uyğunluğun yaradılması və qorunub saxlanması üzrə idarəetmə prosesidir. Müəssisənin strateji planında onun hansı məhsulların istehsalı ilə məşğul olması və perspektiv üçün qarşıya qoyulan vəzifələr öz əksini tapır.

14. SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN İSTEHSALINDA MADDİ-TEKNİKİ TƏMİNAT

İqtisadiyyatın aramsız inkişafı üçün bütün istehsallar fasiləsiz olaraq təkrarlanmalıdır. Mütəmadiyin xas olduğu istehsal prosesi daimi və vaxtlı-vaxtında zəruri miqdarda və keyfiyyətdə istehsal vasitələri ilə təmin edilməlidir.

Firmada istehsalın – onun ehtiyacları müqabilində – material resursları və texniki vasitələrlə (maşın, avadanlıq, nəqliyyat vasitəsi, ehtiyat hissəsi və s.) keyfiyyətli dərəcədə təmin edilməsi “maddi-texniki təminat” adlanan bir prosesin mütəşəkkillik səviyyəsi ilə müəyyən olunur.

Düzgün və elmi əsaslarla təşkil edilən maddi-texniki təminat istehsalın birqərarda işləməsinə şərait yaradır, məhsulun maya dəyərini aşağı salır, əmək məhsuldarlığı, keyfiyyət və rentabellik kimi göstəricilərin səviyyəsini yüksəldir. Maddi-texniki təminatda ahəngdarlıq istehsalın ahəngdarlığı üçün həlledici amil rolunu oynayır; maddi – texniki təminatın təşkilində yol verilmiş hər hansı bir səhv müəssisə və ya firmanın təsərrüfat fəaliyyətinə mənfi planda təsir göstərir.

İstehsal üçün zəruri olan material resurslarının dövriyyəsinin sürətləndirilməsi, istehsal amilləri ilə yanaşı, maddi-texniki təminatın mütəşəkkillik səviyyəsindən də çox asılıdır. Başqa sözlə, istehsal fondlarının dövr sürətlərinin artırılması, onların pul form sından məhsuldar kapital formasına ləngidilmədən keçirilməsi və habelə məhsuldar fondun səmərəli (dövriyyə fondlarının) və gərgin (istehsal əsas fondlarının) istifadəsi istehsalın iqtisadi səmərəliliyini xarakterizə edən həm xüsusi, həm də ümumi göstəriciləri yaxşılaşdırır.

İstehsal firmasının özünə məxsus olan xidmət sahələrindən (təmir, nəqliyyat, anbar, alət və s.) heç birinin rolunu azaltmadan onun (firmanın) iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsində maddi-texniki təminatın müstəsna rolu xüsusi qeyd olunmalıdır.

Firmada maddi-texniki təminatın əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- material resurslarını ən səmərəli yolla əldə etmək, istehsalı xammal və materiallarla birqərarda, tam və vaxtında təmin etmək;

- materialların düzgün qounub saxlanmasını təşkil etmək;
- maddi-texniki təminat xidmətinin strukturunu təkmilləşdirmək; – məhsulgöndərənlərlə səmərəli təsərrüfat əlaqələrini qurmaq; – maddi-texniki təminat planlarını tərtib etmək və s..

Firma və müəssisələrin çoxunda maddi-texniki təminat xidməti materiallara tələbatın hesablanması və uçotu, materialların alınmasının təşkili, materialların qəbulu, material ehtiyatlarına nəzarət, istehsalın materiallarla təmin edilməsi, alışıq dəyərinin təhlili, xammal bazarında müşahidələr, təminatın təşkilinin təkmilləşdirilməsi və s. bu kimi işləri həyata keçirir. Maddi-texniki təminat marketing, maliyyə, anbar təsərrüfatı, nəqliyyat təsərrüfatı və s. xidmətlərlə sıx əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində material resurslarının istehsalçıdan istehlakçıya hərəkətinin təmin olunmasında əsas mərhələlərdən biri kontraktların bağlanmasıdır. Lakin hələ bundan əvvəl material resurslarının “yerdəyişmə” prosesi gərgin axtarışlar və araşdırmalar şəraitində baş verir; həm istehsalçı və həm də istehlakçı firmalar sövdələşmələr zamanı qarşılıqlı maraq doğuran bütün incəlikləri nəzərə alırlar. **Maraqlıdır ki, hətta bəzən rəqabətin mühüm tərkib hissəsi olan qiymət amili o qədər də əhəmiyyət kəsb etmir.** Belə ki, eyni təyinatdan olan əmtəənin müxtəlif istehsalçıları öz istehsallarında yenilik etməyə nail ola bilmirlərsə, onda həmin əmtəənin bazar qiyməti dəyişməz qalır. Məhz belə halda rəqabətin digər amilləri – əmtəənin keyfiyyəti, istehlakçıya xidmət mədəniyyəti və s. onun (rəqabətin) əsas ünsürlərinə çevrilirlər. Buna səbəb – firmanın məhsulu olan istehsal vasitələrinin texniki xarakteristikasına, təklifin keyfiyyət quruluşundakı dəyişikliyə çevik şəkildə reaksiya vermək, öz alıcısını itirməmək və dəyanətli bazar yaratmaq meylidir.

Firmalar istehsal vasitələrini, onlara göndərəcək firma və ya təminat-satış təşkilatlarını və habelə vasitəçilərini seçmək işinə çox ciddi yanaşırlar. Belə ki, onlar hələ sövdələşmə prosesinin əvvəlində öz “tərəf-müqabillərini” ətraflı şəkildə öyrənirlər.

Məhsulgöndərənlərin rəsmi və ya qeyri-rəsmi öhdəlik götürmələri sifarişçi firmanı qane etmir, o, alacağı istehsal vasitələrinin keyfiyyətinə dair həqiqi zəmanət tələb edir. Hətta bəzən məhsul alan firmalar istehsalın texniki, sənaye-istehsal heyətinin ixtisas səviyyələrini, məhsulun keyfiyyətini yerində öyrənmək məqsədilə öz mütəxəssislərini məhsul istehsal edən və ya satan kommersiya firmasına ezamiyyə edirlər.

Məhsul göndərən firma bir çox hallarda öz məhsullarını istehlakçı firmaya uzunmüddətli zəmanətlə verir, bəzən onu satmır, icarəyə verir. İstehsalçı firmanın bundan məqsədi istehlakçını itirməmək, rəqabət mübarizəsində qalib gəlmək və ya ona davam gətirmək istəyidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində firma və müəssisələrdə maddi-texniki təminatın iqtisadi səmərəliliyinin əsasını minimal qiymətlə (xərclə) qənaətbəxş keyfiyyətdə zəruri materialların axtarışı və alışı təşkil edir. Bazarın öyrənilməsində qiymət məsələsi həlledici, keyfiyyət isə müəyyənədiçi amildir. Lakin buna baxmayaraq, digər amillər, o cümlədən də təminat xərcləri və göndərişin müddətinin təhlili böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təminat xərclərinin əmək və fondtutumlu sahələrdə, digər sahələrlə müqayisədə, xüsusilə, materialtutumlu sahələrdə ümumistehsal xərclərinə təsiri böyük olmasa da, maddi resursların əldə edilməsinə çəkilən məsrəflər – bir çox hallarda – istehsal və satış strategiyasını müəyyənləşdirməkdə meyar rolunu oynaya bilər.

yuxarıda sadalanan xarici amillər deyil, həm də digər struktur bölmələrin fəaliyyətinin optimallığı və onların məqsədləri ilə bağlı olan daxili prioritetlər də təsir göstərir ki, bu da firmanın ayrı-ayrı struktur bölmələri arasında iqtisadi kompromislərin axtarışını zəruri edir.

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq Qərb ölkələrinin maddi-texniki təminat işindəki təcrübələri respublikanın müəssisə və firmaları tərəfindən "təqlid" edilməli və tətbiq olunmalıdır.

Maddi-texniki təminat prosesi makroiqtisadi səviyyədə təchizat və satış proseslərilə vəhdətdə olur. Onları bir-birindən ayırmaq mümkün deyil. Bu iki prosesi yalnız mikroiqtisadi səviyyədə – ayrı-ayrı müəssisələr miqyasında bir-

birindən ayırmaq mümkündür. Müəssisə miqyasında təchizat və satış müxtəlif fəaliyyət növləridir. Başqa sözlə, iqtisadiyyatın, məsələn, metalla təchizi, həm də o deməkdir ki, iqtisadiyyata metal satılır. Lakin müəssisə metalla təchiz edilirsə, müəssisə yenidən metal sata bilməz, onun satdığı başqa bir istehlak dəyəri olur.

Maddi-texniki təchizat və satış proseslərinin mikroiqtisadi səviyyədə fərqli cəhəti ondan ibarətdir ki, təchizat istehsal vasitələrini istehlak edən sahələrlə, satış isə onları istehsal edən sahələrlə əlaqədardır. Yəni, əgər satış prosesi istehsalçı müəssisələrin istehsal etdikləri məhsulların satışı prosesini həyata keçirirsə, təchizat isə istehlakçı müəssisələri zəruri istehsal vasitələri ilə təmin edir. Bu məqsədlə maddi-texniki təminat istehsalçı müəssisələrdən istehsal vasitələrinin alınmasını, qəbulunu və saxlanmasını, istehsal istehlakına hazırlanmasını və istehsala verilməsini təşkil edir, həyata keçirir.

Maddi-texniki təminat xidmətinin əsas vəzifəsi az məsrəflə müəssisəni lazım olan yüksək keyfiyyətli material resursları ilə vaxtlıvaxtında və dəst halında təmin etməkdir. Bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün müəssisənin təminat xidməti – konkret olaraq – bir sıra məsul funksiyaları icra edir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- istehsal bölmələrində məhsul istehsalına lazım olan xammal və materiallara tələbatın – sifarişlərin müəyyən edilməsi;
 - material resurslarına sifarişləri yoxlamaq üçün ümumiləşdirici hesablamaların aparılması və yekun sifarişlərin tərtibi;
 - müəssisəyə lazım olacaq materialların təfsilləşdirilmiş (müfəssəl) siyahısını tərtib edib, onların seçilmiş və kontrakt imzalanacaq firmalar üzrə yerləşdirilməsi;
 - səmərəli təminat formasının seçilməsi və onun iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması;
 - məhsulgöndərənlər tərəfindən kontrakt şərtlərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət olunması;
 - material resurslarının müəssisəyə gətirilməsi, qəbulu və qorunub saxlanması işləri üzrə nəzarətin təşkil edilməsi;

– istehsal ehtiyatlarının normativinə nəzarət, materialların istehsal istehlakı üçün hazırlanması və onların əsas istehsal sexlərinə verilməsi işlərinin təşkili.

Yuxarıda göstərilən funksiyaların yerinə yetirilməsində firmanın maddi-texniki təminat xidməti onun istehsal bölmələri, müstəqil kommersiya firmaları, habelə, məhsulgöndərənlərlə qarşılıqlı əlaqələr yaradır və birgə fəaliyyət göstərir.

Göstərilən funksiyaların ən əsası material resurslarının alınmasıdır. Çünki materialların alınması maddi-texniki təminat işinin əsas və ən məsuliyyətli tərəfidir. Sonrakı funksiyaların keyfiyyətli, səmərəli icrası istehsal vasitələrinin alınmasındakı uğurlardan asılı olur. Məhz bu səbəbdəndir ki, firmaların (müəssisələrin) əksəriyyətində material resurslarının alınması ilə məşğul olan xüsusi şöbələr fəaliyyət göstərir. Firmanın maddi-texniki təminat xidmətinin tərkib hissəsi olan alış şöəsi firma ilə onun məhsulgöndərənləri arasında, özünün zəruri sayda agentləri ilə birlikdə, əlaqələndirici bir bölmədir.

Materialların alınması xidmət funksiyasıdır və bunsuz firmanın həm bütünlükdə, həm də onun ayrı-ayrı istehsal bölmələrinin fəaliyyəti qeyri-mümkündür. Öz növbəsində, alış şöəsinin işi istehsal bölmələrinin verdikləri məlumatlardan xeyli dərəcədə asılı olur. Çünki istehsal, əgər bir tərəfdən, müəssisəyə material axınının son məntəqəsidirsə, digər tərəfdən, materiallara **tələbatın həcminin müəyyən edildiyi ilkin mərhələdir**. Beləliklə, müəssisənin madditexniki təminatı və istehsalı daimi qarşılıqlı əlaqədə və təsirdə olan proseslərdir, eyni məqsədin müxtəlif tərəfləridir.

Maddi-texniki təminat prosesində də, istehsal prosesində olduğu kimi, iş qüvvəsi, əmək cisimləri və əmək vasitələri iştirak edirlər. Burada "iş qüvvəsi" anlayışı altında istehsal vasitələrinin daşınması, qorunub saxlanması, yüklənməsi və nəqli əməliyyatlarını yerinə yetirən heyət başa düşülür.

Maddi-texniki təminatda "əmək vasitələri" anbar binaları, nəqliyyat vasitələri, yükləmə -boşaltma vasitələri, ölçü və çəki cihazları, hesablama texnikası və s. bu kimi avadanlıqlar, cihazlar və qurğular hesab edilir. "Əmək cisimləri" rolunda isə elə istehsal-texniki təminatlı əmək cisimlərinin özləri

çıxış edirlər ki, maddi-texniki təminat sferasında çalışan işçilərin fəaliyyəti də məhz onların yerdəyişməsinə istiqamətlənir.

Dövriyyə vəsaitlərinin dövretmə sürəti, əmək məhsuldarlığı və məhsulun maya dəyərinin səviyyəsi, istehsalın səmərəliliyi və s. bu kimi göstəricilərin necəliyi maddi-texniki təminatın təşkili səviyyəsindən, müəssisələrin istehsal vasitələri ilə təmin olunması vəziyyətindən bilavasitə asılı olur. Düzgün təşkil edilən maddi-texniki təminat məhsulun maya dəyərini aşağı salır, əmək məhsuldarlığı və rentabellik kimi iqtisadi göstəricilərin səviyyələrini yüksəldir, məhsulun keyfiyyətini yaxşılaşdırır, istehsalın ahəngdar və birqərarda işləməsinə şərait yaradır.

İstehsalın ahəngdarlığı üçün müəssisənin yerləşdiyi regionda, ərazidə həmişə lazımi çeşiddə, lazımi kəmiyyətdə və keyfiyyətdə istehsal vasitələrinin olması əsas şərtidir. Hətta hər hansı bir material növünün çatışmaması istehsalın dayanmasına səbəb ola bilər.

Bütün bunlardan əlavə, maddi-texniki təminatın mütəşəkkillik səviyyəsi, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə də güclü şəkildə təsir göstərir. Bir tərəfdən iş yerlərinin zəruri xammal və materiallarla vaxtlı-vaxtında təchiz edilməsi fəhlələrin və avadanlıqların boşdayanmalarının qarşısını almaqla hər bir iş növbəsində istehsal edilən məhsulların həcmi artırır. Digər tərəfdən isə, istehsal vasitələrinin istehsalçılardan istehlakçılara vaxtlı-vaxtında çatdırılması, onların saxlanması, yüklənməsi və boşaldılması ilə xeyli təminat-satış işçiləri məşğul olur. Buna görə də, yükləmə-boşaltma işlərinin mexanikləşdirilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi, təminat-satış təşkilatlarının təmərküzləşdirilməsi, konteyner və paket yükdaşımalarının həcmi artırılması və s. həmin işçilərin əmək məhsuldarlığını əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldir.

15. SƏNAYE SAHƏLƏRİNDƏ ƏMƏK MƏHSULDARLIĞI VƏ ƏMƏK HAQQI

Firmanın istehsal-kommersiya fəaliyyətinin səmərəliliyi onun kadrlarından, orada çalışan işçilərin səriştələrindən, peşəkarlıq və ixtisas səviyyələrindən bilavasitə asılı olur. Onlar – xüsusilə mühəndislər – əmək vasitələri və predmetlərini təkmilləşdirir və texniki tərəqqinin fasiləsizliyində, müvafiq elmi-tədqiqat və layihə təşkilatları ilə yanaşı, çox mühüm rola malik olurlar. Elmi-texniki tərəqqi istehsalın nəinki maddi ünsürlərində keyfiyyət dəyişiklikləri aparır, həm də kadrların özlərini də, intellektual səviyyə baxımından, təkmilləşdirir. Texnika nə qədər mükəmməl olsa da, ondan istifadə edən heyətin səriştəsizliyi həmin texnikanın potensial imkanlarını tam reallaşdırmağa mane olur.

Hər hansı bir müəssisənin istehsal proqramını yerinə yetirmək (başqa sözlə, dolayı olsa da, onu əsaslandırmaq) üçün zəruri sayda işçilər tələb olunur. Sifarişlər portfelindəki öhdəlikləri yerinə yetirmək üçün lazım olan işçilərin sayı mücərrəd anlayış olmayıb, onların müəyyən qruplar üzrə konkret sayını nəzərdə tutur. Bunun üçün müəssisənin kadrları funksional tərkibinə görə təsnifləşdirilir.

Firmanın kadrları, ilk əvvəl, istehsal heyəti (başqa sözlə, əsas fəaliyyət heyəti) və qeyri-istehsal heyəti (qeyri-əsas fəaliyyət heyəti) kimi (başqa sözlə, mənzil-kommunal təsərrüfatının, uşaq bağçalarının, səhiyyə və yardımçı təsərrüfatlarının işçiləri) qruplaşdırılır.

İstehsal heyəti icra etdikləri funksiyaların xarakterinə görə fəhlələr, mühəndis-texniki işçilər, qulluqçular, kiçik xidmətedici heyət, şagirdlər və mühafizə işçiləri kateqoriyalarına bölünürlər.

İstehsal heyətinin əsas tərkib hissəsi olan fəhlələr qrupuna bilavasitə məhsul yaradılmasında iştirak edən və habelə istehsal prosesinin normal gedişatını təmin edən işçilər aid olunurlar.

İcra etdikləri işin xarakterindəki fərqlərə görə fəhlələr kateqoriyasını 4 əsas qrupa bölmək olar:

1. Texnoloji prosesdə iştirak edən, əmək predmetini emal etmək yolu ilə bilavasitə hazır məhsula çevirən fəhlələr. Lakin bunlardan əlavə, avtomatlaşdırılmış istehsallarda fəhlə-nizamlayıcılar da bu qrupa daxil edirlər, çünki onlar avadanlıqların normal işini təmin edirlər;

2. Xammal, material və hazır məhsulun, yarımfabrikatların daşınması, anbarlaşdırılması və qorunması ilə məşğul olan fəhlələr;

3. Əsas fondların təmirini, istehsal avadanlıqlarının profilaktikasını həyata keçirən, təmir üçün hissə və tərtibatlar istehsal edən fəhlələr;

4. Hazır məhsulun keyfiyyətinə nəzarət işini icra edən fəhlələr.

Birinci qrupa daxil olan fəhlələr əsas, digər qruplara aid edilənlər isə köməkçi fəhlələr hesab olunurlar.

Mühəndis-texniki, mütəxəssis və rəhbər işçilər kateqoriyasına istehsala texniki rəhbərlik funksiyasını həyata keçirən kadrlar aid olunurlar. Əqli əmək nümayəndələri olan bu kateqoriya işçilər istehsala rəhbərlik və onun təşkilinin konstruktör, texnoloji, təşkilatitexniki və sırf istehsal məsələləri ilə məşğul olurlar. Bu kateqoriya işçilərə firmanın rəhbərliyi, menecerlər, baş mütəxəssislər, sex (sahə, növbə) rəisləri, mühəndislər, texniklər, ustalar və s. daxildirlər. Buraya bəzi iqtisadçılar (əmək, normalaşdırma və s.) da daxil edilir.

Qulluqçular kateqoriyasına maliyyə, uçot, təchizat-satış, dəftərxana və bəzi inzibati-idarə işçiləri aid olunurlar.

Şagirdlər kateqoriyasına fəhlə peşəsinə yiyələnmək üçün fərdi və briqada (qrup) şəklində həm bilavasitə müəssisənin özündə hamilik yolu ilə və həm də başqa məktəblərə ezamiyyə olunmuş gənclər aid olunur. Bu kateqoriyaya habelə müəssisənin balansında olan texniki-peşə məktəblərinin şagirdləri də daxil edilir.

Kiçik xidmətedici heyətə inzibati-idarə binalarına qulluq edən xadimələr, süpürgəçilər, minik avtomobillərinin sürücüləri, kuryerlər, paltarasanlar və s. işçilər aiddirlər.

Mühafizə işçilərinə isə müəssisənin gözetçiləri və yangından mühafizə işçiləri aid edirlər.

Firmanın qeyri-istehsal sahələrində çalışan işçilər istehsal heyətinə aid edilmir. Bu qəbildən olan işçilərə yaşayış binalarına, səhiyyə məntəqələrinə, uşaq bağçalarına, klublara, yardımçı təsərrüfatlara xidmət edən işçilər daxil olunurlar. Bundan məqsəd istehsal işçilərilə istehsal xarakterli işləri icra etməyənlər arasındakı optimal say nisbətini müəyyənləşdirməkdir.

Təsərrüfatçılıq təcrübəsində firmalar istehsal heyətinin tərkibi üzrə bəzi işçi kateqoriyalarının nisbətlərini hesablayır və təhlil edirlər. Bu iş xüsusilə, əsas və köməkçi fəhlələrin nisbətini, bir də onlarla (əsas və köməkçi fəhlələrlə) idarə aparatında çalışan işçilərin say nisbətlərinin öyrənilməsində istifadə olunur.

Firmada kadrların idarə edilməsi – işə qəbul, fəhlələrə, xüsusilə, gənc fəhlələrə hamilik, ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsi və kadrların yenidən hazırlanması, heyətin davranışına nəzarətin təşkili və s. bu kimi məsələləri özündə birləşdirir. Bütün sadalanan tədbirlərin səmərəli həllində yeganə məqsəd stabil əmək kollektivi formalaşdırmaq, iş qüvvəsinin müəssisədən axıcılığını minimuma endirməkdir. Çünki yalnız bu halda sahibkar öz məqsədinə – mümkün qədər daha çox gəlir götürməyə – nail ola bilər.

Müəssisədə kadrların idarə olunması aşağıdakı mərhələləri özündə birləşdirir:

- kadrlara tələbatın planlaşdırılması: kadrlara tələbatın hesablanması;
- kadrların yığılması: bütün vəzifələr üzrə potensial namizədlər ehtiyatının yaradılması;
- kadrların seçilməsi: iş yerləri üçün namizədlərin qiymətləndirilməsi və onlardan müəssisənin işçi heyətini tamamlamaq üçün ən yaxşılarının seçilməsi;
- əmək haqqının və güzəştlərin müəyyən olunması: kadrların cəlb olunması, işə götürülməsi və saxlanması məqsədilə əmək haqqının və güzəştlərin həcmi və strukturunun hazırlanması;
- peşə istiqamətinin müəyyənlişməsi və bu istiqamətə uyğunlaşma: cəlb olunmuş kadrların müəssisədə iş yerlərinə təyin olunması, onlardan nəyin tələb olunduğu və onlarda əməyin qiymətləndirilməsi sistemi haqqında təsəvvürün yaradılması;

- tədris: işin səmərəli yerinə yetirilməsi məqsədilə tələb edilən əmək vərdişlərinin öyrədilməsi üçün proqramların hazırlanması və yerinə yetirilməsi;
- əmək fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi: əmək fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi metodikasının hazırlanması və onun kadrlara çatdırılması;
 - kadrların vəzifəsinin artırılması və azaldılması, işdən azad etmə: kadrların az və ya çox məsuliyyətli vəzifələrə keçirilməsi qaydalarının hazırlanması, başqa vəzifələrə və ya iş yerlərinə köçürməklə onların peşəkarlıq təcrübəsini artırmaq, həmçinin əmək kontraktının dayandırılması prosedurasının hazırlanması;
 - rəhbər kadrların hazırlanması, xidməti vəzifə üzrə hərəkətin idarə olunması: rəhbər işçilərin vərdiş və bacarıqlarının inkişafına və əməyinin səmərəliliyinin artırılmasına yönəldilmiş proqramların hazırlanması.

Müəyyən ümumiləşdirməyə yol vermək şərtilə istehsal heyətinin idarə olunmasının nəticəsini səciyyələndirən göstərici kimi müəssisədən iş qüvvəsi axıcılığını qəbul etmək olar. Başqa sözlə, iş qüvvəsi axıcılığının vəziyyəti heyətin idarə edilməsinin keyfiyyətindən, əmək münasibətlərinin necəliyindən bilavasitə asılı olur.

Əməyin düzgün təşkili, istehsal prosesində maddi və əmək resurslarından səmərəli surətdə istifadə etmək üçün əmək intizamını təmin etmək və işçi axınının qarşısını almaq çox vacibdir. Əmək məhsuldarlığının səviyyəsi müəssisələrdə əmək intizamının yaxşılaşdırılmasından, işçi axınının minimuma endirilməsi, müəssisələrdə sabit işçi heyətinin yaradılmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

İş qüvvəsi axıcılığı heyət üzvünün özü ilə bərabər tərk etdiyi müəssisənin iqtisadiyyatına da mənfi planda təsir göstərir. Məsələn, əgər fəhlə, hətta öz peşə və ixtisasını dəyişmədən başqa firmaya keçirsə, yeni iş şəraitinə uyğunlaşma müddəti ərzində onun əmək məhsuldarlığı əvvəlki iş yerindən xeyli aşağı olur. Fəhlə yeni iş yerində eyni peşəyə, lakin başqa ixtisas üzrə (məsələn, çilingərlik peşəsinin çilingər-təmirçi ixtisası həmin peşənin çilingər-alətçi ixtisası ilə əvəz olunarsa) fəaliyyətə başlayırsa, öz əvvəlki əmək vərdişlərini itirir və onun əmək məhsuldarlığı ciddi şəkildə aşağı düşür. Öz-özlüyündə aydındır ki, hər iki halda

fəhlə iqtisadi cəhətdən zərər çəkir, onun keçmiş olduğu müəssisənin iqtisadi cəhətdən vəziyyəti, cüzi də olsa (əgər söhbət bir fəhlədən gedirsə), pisləşir. İş bununla bitmir, çünki fəhlənin tərəkətmiş olduğu müəssisənin özü də çətinliklərlə qarşılaşır: o, gedən fəhlənin yerinə başqa birini qəbul etməli, onun hazırlanmasına müəyyən vaxt və vəsait sərf etməli olur. Lakin inzibati qaydada, sahibkarın təkidi ilə fəhlənin işdən azad edilməsi ona daha bir iqtisadi ziyan gətirir. Bu, həmin fəhləyə ödənilən müavinətdir. Məsələn, Əmək Məcəlləsinə görə, işçilərin sayı azaldıqda və ya ştatları ixtisar olunduqda işəgötürən əmək müqaviləsini ləğv etməzdən əvvəl işçini rəsmi xəbərdar etməlidir. Xəbərdarlıq müddəti ərzində hər iş həftəsində əmək haqqı saxlanılmaqla iş axtarmağa imkan yaradılması məqsədi ilə işçi azı bir iş günü əmək funksiyasının icrasından azad edilir. Müəssisənin ləğv edilməsi və ya işçilərin sayının və ya ştatlarının ixtisar olunması səbəbindən əmək müqaviləsi ləğv edilərkən işçilərə orta əmək haqqından az olmamaqla işdənçıxarma müavinəti və işdən çıxarıldığı gündən yeni işə düzələn günədək ikinci və üçüncü aylar üçün orta əmək haqqı ödənilir.

Göründüyü kimi, iş qüvvəsi axıcılığı üç tərəfin hamısına – müəssisələrdən hər ikisinə və fəhlənin özünə iqtisadi ziyan gətirir.

Beləliklə, istənilən müəssisədə kadr axınının yüksək olması onun elmi-texniki və kadr potensialına ciddi ziyan vurur. Belə ki, uzun müddət ərzində qazanılmış təcrübə və biliklərin daşıyıcısı olan kadrların itirilməsi, yeni kadrların hazırlanması üçün xərclərin sərf edilməsinə səbəb olur.

İş qüvvəsi axıcılığı iki tərəfdən birinin – həm mizdlu fəhlənin və həm də işə gətürənin iradəsi ilə baş verə bilər.

Birinci halda mizdlu fəhlənin təkidi ilə baş verən axıcılıq könüllü hesab olunur. **Könüllü işdən getmə hallarının bəziləri həm işçinin özünə və həm də bütünlükdə cəmiyyət üçün yalnız fayda gətirir.** İctimai çağırış, kontraktın vaxtının qurtarması, ali və ya orta ixtisas təhsil almaq məqsədilə və habelə aldığı ixtisasın işlədiyi işin profilinə uyğun gəlmədiyi hallarda fəhlənin işdən getməsi iş qüvvəsi axıcılığı olsa da, neqativ hadisə kimi qiymətləndirilə bilməz.

İkinci halda iş qüvvəsi axını müəssisə rəhbərliyinin təşəbbüsü ilə həyata keçirilir. Əgər işçi tərəfindən nizam-intizam qaydaları pozularsa (işdən yayınma – proqul, işə gecikmə, intizamsızlıq), bazar konyunkturasında dəyişiklik və istehsal proqramının azalması ilə əlaqədar işçilərin ixtisasını dəyişmək zəruriliyi yaranarsa, fəhlənin peşəkarlıq səviyyəsi aşağı olarsa və hər hansı bir işçi üçün məhkəmənin hökmü qanuni qüvvəsinə minərsə, müəssisə rəhbərliyi onu işdən azad edir.

Firmalarda heyətin idarə edilməsinin və habelə kadr axıcılığına qarşı mübarizənin üsürlərindən biri də əmək kollektivində yaranmış ziddiyyətlərin, xüsusilə münaqişələrin vaxtında həll olunmasıdır. **Münaqişə müxtəlif mövqe, baxış, məqsəd, maraq, yanaşmanın daşıyıcıları olan insanlar arasında yaranan ziddiyyətlərdən törəyir.** Ziddiyyətin mövcudluğu hələ münaqişə demək deyildir; o, münaqişə üçün şəraitdir, situasiyadır; situasiyasının münaqişəyə çevrilməsi üçün səbəb, «bəhanə» və ya əsas lazımdır.

Münaqişələr heyətin ayrı-ayrı kateqoriyalarına mənsub işçilər və habelə müxtəlif kateqoriyaya aid kadrlar arasında yarana bilər. **Xüsusilə idarə edənlərlə idarə olunanlar arasında konfliktin baş vermə tezliyi çox, onun müsbət həllinin etimalı isə nisbətən az olur.**

Firmalarda heyətin idarə edilməsi üzrə menecer çevik və səriştəli olmalı, hər bir konfliktin aradan qaldırılması üçün ciddi səy göstərməli və gecikməməlidir. Əks halda, konfliktin «qütbüləri»ndə dayananlardan biri öz iş yerini tərk etməli olacaqdır. Bunların böyük əksəriyyəti isə idarə edilənlər olur, nəticə etibarilə, firmada kadr axıcılığı çoxalır.

Ödəmək üçün əməyin kəmiyyəti, daha doğrusu, onun iş qüvvəsinin dəyəri və keyfiyyəti müqabilində ictimai məhsuldan ayrılan və pul ifadəsində verilən hissədir.

Firmada əmək haqqının təşkili prinsipinin əsasında iş qüvvəsinin dəyəri və əməyin keyfiyyəti dayandığından, o hər bir işçinin şəxsi marağı ilə ictimai istehsalın inkişaf etdirilməsindəki dövlət və habelə sahibkarın maraqlarını uzlaşdırmağa imkan yaradır.

Bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisələrdə əmək haqqının düzgün müəyyən olunması, həm muzzdu fəhlənin əməyinin ədalətli qiymətləndirilməsi və həm də sahibkarın iqtisadi maraqlarının təmin olunması baxımından çox vacibdir.

Fəhlənin əmək haqqının onun əməyinin keyfiyyəti (mürəkkəbliyi) və kəmiyyətinə görə (istehsal norması ilə) müəyyən edilməsi işçinin ona qarşı ədalətli münasibət göstərilməsinə dair imicin formalaşmasına səbəb olur. Yalnız bu halda iş qüvvəsinə tələblə təklif arasında tarazlaşma baş verə bilər. Əgər müəssisənin iş qüvvəsinə tələbi azdırsa – təklif edilən əmək haqqının səviyyəsi aşağıdırsa – belə müəssisəyə iş qüvvəsindən təklif də az olur. Təklif olunan əmək haqqının artırılması ilə iş qüvvəsinə tələb arasındakı kəmiyyət nisbəti bərabərləşdiyi halda, başqa şərtlərin dəyişilməz qaldığı şəraitdə, fəhlənin öz iş yerini tərk etməsi ehtimalı da minimum səviyyəyə düşür.

Kəmiyyətə çox və keyfiyyətə yaxşı əmək yüksək əmək haqqına layiq bilinməlidir. Yüksək ixtisas dərəcəsinə malik olan əmək cəmiyyətə yüksək keyfiyyətli və çox miqdarda maddi nemət verdiyindən yüksək səviyyədə də mükafatlandırılmalıdır, daha doğrusu, ixtisas sahibinə yüksək əmək haqqı verilməlidir. Bu məsələlərdə səhvə yol verilərsə, bundan yalnız istehsalın iqtisadiyyatı ziyan çəkə bilər.

Əmək haqqı işçilərin sosial həyatının ən önəmli "indikatoru" olduğundan onu müəyyən edən prinsip və amillər elmi əsaslara söykənməlidir.

Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin stimullaşdırılmasında və işçilərin sosial rifahının artırılmasında əmək haqqının səviyyəsi böyük rol oynayır. Əmək haqqının təşkilinin təkmilləşdirilməsi əmək məhsuldarlığı artımının mühüm amillərindən biridir. Hazırda bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar qiymətlərin sərbəstləşdiyi, sosial xidmətlərin kommersiyalaşdığı şəraitdə əmək haqqının yeni tələblərə uyğun müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Əmək kəmiyyət və keyfiyyətinə görə düzgün ödənildikdə hər bir işçi bütün istehsal imkanlarından dolğun istifadə etmək, öz mədənitexniki səviyyəsini və

ixtisasını yüksəltmək, iş vaxtından düzgün və səmərəli istifadə etmək üçün maddi cəhətdən maraqlı olur. Buna görə də, onu müəyyən edən prinsip və amillər elmi əsaslara söykənməlidir.

Əmək haqqının həcmi müəssisə rəhbərliyinin və işçilərin və ya həmkarlar ittifaqının razılıqlığı əsasında müəyyən olunur. Əmək haqqı digər firma və müəssisələrin ödədiyi əmək haqqının səviyyəsi, ödəmə imkanı, yaşayışın dəyəri, əmək məhsuldarlığının səviyyəsi kimi meyarlar üzrə müəyyən olunur.

Firma və müəssisələrdə əmək haqqının tənzimlənməsi və bu sahədə müəyyən sistemlilik yaratmaq üçün, yəni ixtisaslı və ixtisasız, ağır və yüngül, ziyanlı və ziyansız şəraitdə çalışanların arasında əmək haqqı üzrə nisbətlərin düzgün müəyyən olunması məqsədilə tarif sistemindən istifadə edilir.

Tarif sistemi üç hissədən: 1) tarif maaşından, 2) tarif cədvəlindən (şəbəkəsindən) və 3) tarif-ixtisas məlumat (sorgu) kitabçasından ibarət olur.

Əhəmiyyətinə və məsuliyyətinə görə fərqlənən işləri icra edən yüksək ixtisaslı fəhlələrin tarif maaşları kollektiv (müştərək) müqavilələr əsasında müəyyən olunur.

Tarif maaşları iş şəraitindən asılı olaraq ayrı-arı sahə müəssisələri üzrə əmək haqqı forması və habelə bu və ya digər fəhlə qrupunun istehsal prosesində oynadıqları rola görə differensiallaşdırılır. Lakin müəssisələr öz maliyyə imkanları çərçivəsində həmin variantlardan hər hansı birini seçməkdə sərbəstdirlər.

Sənaye müəssisələrində əmək haqqının düzgün təşkili və tənzimlənməsi üçün əsasən onun 2 forması – işəməzd və vaxtaməzd formaları tətbiq edilir.

Əməyin vaxtaməzd ödəniş formasında işçinin əmək haqqı onun tərəfindən istehsalda işlənmiş vaxta və müvafiq ixtisas dərəcəsinin tarif maaşına görə hesablanır. Əməyin ödənişinin vaxtaməzd formasının, məhsul istehsalı artımının fəhlənin özündən deyil, avadanlıqdan asılı olduğu və habelə əməyin normalaşdırılmasının mümkün olmadığı iş yerləri və sahələrində tətbiq edilməsi həm zəruri və həm də məqsəduyğundur.

Əməyin ödənilməsinin vaxtaməzd sistemi 2 ödəniş formasını – sadə vaxtaməzd və mükafatlı vaxtaməzd – özündə birləşdirir.

Əməyin ödənilməsinin sadə vaxtamuzd formasında fəhlənin əmək haqqının məbləği onun saatlıq tarif maaşını iş növbəsindəki saatların və aydakı iş günlərinin sayına vurmaqla müəyyən edilir.

Fərz edək ki, hər hansı bir işçinin (fəhlənin) saatlıq tarif maaşı 8 man., iş növbəsinin müddəti isə 8 saatdır və həmin işçi ay ərzində 24 gün işləmişdir. Onda onun 1 iş günü üçün vaxtamuzd əmək haqqı 64 man. – (8 x 8man.) – ay üçün isə 1536 manat (8 x 8 x 24) olacaqdır.

Əməyin ödənilməsinin mükafatlı vaxtamuzd formasında fəhləyə (işçiyə) işlədiyi vaxta və tarif maaşına görə ödənilən əmək haqqından əlavə hər hansı bir işi ilə əlaqədar (məsələn, materiala qənaət) mükafat da ödənilir.

Fərz edək ki, işçinin saatlıq tarif maaşı 8 man., iş növbəsinin uzunluğu 8 saat, ay ərzində işlədiyi günlərin sayı 24 olmuş və ona materiala qənaət etdiyinə görə sadə işəməuzd əmək haqqının 20 faizi həddində mükafat müəyyən edilmişdir. Onda əməyin ödənilməsinin mükafatlı vaxtamuzd əmək haqqının məbləği $[8 \times 8 \times 24 \times (1+0,2)] = 1536 \times (1+0,2) = 1536 + 0,2 \times 1536 = 1843,2$ manat olacaqdır.

ək haqqıda deyirlər) əmək haqqıdır. Əməyin ödənişinin bu formasından məhsul və xidmətin kəmiyyət göstəriciləri əsas, həcm göstəricilərinin uçotunun dəqiq ölçülməsinin mümkün olduğu və habelə texniki cəhətdən əsaslandırılmış normaların tətbiqinə çətinlik törətməyən iş yerləri və sahələrində istifadə olunur.

İşəməuzd (dənəməuzd) əmək haqqı forması işçinin öz işinin keyfiyyət tərəfindən çox kəmiyyət tərəfinə rəğbətini gücləndirir. Məhsulun keyfiyyətinin aşağı düşməsi ehtimalı artır, avadanlığa xidmət işi pisləşir, fəhlə gərgin işləmək məcburiyyətində qalır, materialdan istifadə olunmasında israfçılığa yol verilməsi ehtimalı yaranır və s.

Əməyin ödənişinin işəməuzd (dənəməuzd) forması bir neçə əmək haqqı sistemlərinə bölünür və onlar aşağıdakılardır:

- birbaşa işəməuzd;
- dolaylı işəməuzd;
- mütərəqqi işəməuzd;
- mükafatlı işəməuzd; – akkord sistemi.

Əməyin işəməzd ödəniş formasının yuxarıda göstərilən bütün sistemləri fəhlələr tərəfindən fərdi və ya kollektiv, başqa sözlə, briqadalar vasitəsilə icra oluna bilər.

Firmalarda işəməzd işləyən fəhlələrin əməyinin vaxtaməzd işləyən fəhlələrin əməyindən daha intensiv xarakterini nəzərə alaraq, vaxtaməzd işləyənlərin əmək haqqı aşağı müəyyən edilir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, elmi-texniki tərəqqi fəhlələrin əməyinin intensivliyini tədricən tarazlaşdırır.

Məlumdur ki, işəməzd əmək haqqı forması fəhlələrin ixtisasının artırılmasına, avadanlıq və alətlərdən daha yaxşı istifadə edilməsinə maddi marağı artırır. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, işəməzd əmək haqqını hər yerdə eyni dərəcədə tətbiq etmək lazımdır.

Əməyin ödənilməsinin işəməzd (dəneməzd) forması, bir qayda olaraq, məhsul istehsalına iş vaxtı məsrəfi və istehsal normalarının müəyyən edilməsi (hesablanması) mümkün olan istehsallarda tətbiq olunur. İşəməzd (dəneməzd) əmək haqqının məbləği istehsal edilmiş məhsulun miqdarına və həmin məhsulun hazırlanması qiymətinə görə müəyyən olunur.

Fərz edək ki, bir məhsulun emalına fəhlə tərəfindən vaxt məsrəfi norması 30 dəqiqə, fəhlənin 1 saatlıq tarif maaşı isə 7 manata bərabərdir və ay ərzində o, 120 ədəd məhsul istehsal edə bilər. İstehsal normasının vaxtında və keyfiyyətlə yerinə yetirilməsinə görə fəhləyə onun işəməzd əmək haqqının 20 faizi həcmində mükafat verilir. Onda fəhlənin aylıq mükafatlı işəməzd əmək haqqının məbləği $[7(30:60) \times 120 \times (1+0,2)] = (7 \times 0,5) \times (120+24) = 3,5 \times 144 = 504$ manat olacaqdır.

Yerinə yetiriləcək işin haqqının əvvəlcədən müəyyən edilib, fəhlələrə çatdırılmasının böyük əhəmiyyəti vardır, çünki bu halda fəhlə gördüyü iş üçün nə qədər əmək haqqı alacağını əvvəlcədən bilir və daha çox məhsul istehsal etməsində maraqlı olur.

Birbaşa işəməzd əmək haqqı sistemi əmək haqqının ən çox yayılmış formasıdır. Bu formada hazırlanmış bütün məhsul üçün fəhlələrə əmək haqqı yerinə yetirilmiş işin həcmi və iş vahidi üçün müəyyən edilmiş sabit qiymətlərə

vurulması əsasında hesablanaraq verilir. Bu sistemdə istehsalın artması ilə fəhlənin faktiki gəliri (məvacibi) arasında birbaşa əlaqə mövcud olur.

İstehsal firmalarında və sənaye müəssisələrində bəzi hallarda dolay işəməzd əmək haqqı sistemindən də istifadə edilir. Dolay işəməzd əmək haqqı sistemində fəhlənin aldığı əmək haqqı onun xidmət etdiyi əsas fəhlələrin əmək haqqından və ya istehsal etdiyi məhsulun miqdarından birbaşa asılı olur. Bu sistem çox hallarda əsas fəhlələrə xidmət edən köməkçi fəhlələrin də əmək haqqının təşkilində tətbiq olunur. Bir sıra müəssisələrdə avadanlıq sazlaşdırıcıları dolay işəməzd sistemi üzrə əmək haqqı alırlar. Dolay işəməzd əmək haqqı sistemində hər hansı bir iş yerinə xidmət edən fəhlənin əmək haqqı əsas işəməzdə fəhlənin istehsal etdiyi məhsulun həcmindən asılı olaraq müəyyən edilir. Ona görə də köməkçi fəhlə iş yerləri və iş sahələrinə fasiləsiz və keyfiyyətli xidmət etməkdə maddi cəhətdən maraqlı olur.

Mütərəqqi işəməzd əmək haqqı sistemində normadan artıq hazırlanmış hər məhsul üçün norma daxilində olan iş qiymətlərindən yüksək qiymətlə haqq verilir.

Normaların artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi səviyyəsindən asılı olaraq məhsul vahidinin hazırlanma qiymətlərinin yüksəldilməsi dərəcəsi hər bir konkret halda xüsusi şkalalar vasitəsilə müəyyən edilir.

Mütərəqqi işəməzd əmək haqqı sistemi əmək haqqının kütləvi və dəyişilməz forması ola bilməz, çünki bu, bəzi hallarda əmək məhsuldarlığına nisbətən əmək haqqının daha sürətlə artması ilə nəticələnmə bilər. Bu işə yolverilməzdir, çünki əmək haqqının artım tempi əmək məhsuldarlığının artım tempini qabaqlamamalıdır.

Mütərəqqi işəməzd əmək haqqı sistemi, adətən, texniki cəhətdən əsaslandırılmış normalarla (əməyin texniki normalaşdırılması əsasında) işləyən işəməzdə fəhlələr üçün tətbiq edilir. Bu sistemdən istifadə edilməsi işə əlavə maddi maraq yaranmasına səbəb olur.

Mükafatlı işəməzd əmək haqqı sistemində fəhlə birbaşa əmək haqqından əlavə işin konkret kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri üzrə tapşırıqların yerinə

yetirilməsi və artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi üçün müəyyən məbləğdə mükafat alır.

Bəzi hallarda işəməzd əmək haqqı formasının akkord sistemindən də istifadə edilir. Akkord əmək haqqı sistemindən əsasən tikintidə və nəqliyyatda istifadə olunur. Akkord əmək haqqı briqadanın icra edəcəyi iş üzrə bütövlükdə hesablanır. Akkord iş qiymətləri müəyyən edilərkən kompleks akkord işlərinə daxil olan mövcud normalar və ayrı-ayrı iş vahidinin (həcmnin) qiymətləri əsas götürülür. Əməyin akkord sistemi üzrə ödənilməsində akkord tapşırıqlarının keyfiyyətlə və vaxtından əvvəl yerinə yetirilməsi üçün mükafatlandırma qaydası da müəyyən edilir. Mükafat, əmək haqqına akkord qaiməsi üzrə əlavə olunur və həmin müəssisədə mövcud olan mükafatlandırma qaydası əsasında verilir.

Sənaye müəssisələrində işləyən fəhlələrin müəyyən hissəsi üçün vaxtamuzd əmək haqqı forması tətbiq edilir. Yəni onların əmək haqqı buraxılan məhsulun miqdarına görə deyil, işlənmiş vaxta görə hesablanır. Vaxtamuzd əmək haqqı formasında əmək haqqının miqdarı fəhlənin ixtisas dərəcəsiindən və sərf etdiyi iş vaxtından asılıdır.

Vaxtamuzd əmək haqqı forması istehsalın xüsusiyyətindən asılı olaraq texniki cəhətdən əsaslandırılmış istehsal normalarının müəyyən edilməsi mümkün olmayan işlər üzrə, habelə işəməzd əmək haqqı sisteminin tətbiq edilməsi iqtisadi cəhətdən sərfəli olmayan sahələrdə tətbiq edilir.

İstehsal prosesləri avtomatlaşdırıldıqca vaxtamuzd əmək haqqının payı müntəzəm sürətdə artır. Fəhlələrdə yüksək iş və xidmət keyfiyyətinə maddi maraq yaratmaq, işin texniki-iqtisadi göstəricilərini yaxşılaşdırmağı stimullaşdırmaq üçün vaxtamuzd mükafatlı əmək haqqı tətbiq edilir.

16. SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN MƏHSULUNUN KEYFIYYƏTİ VƏ ONUN İDARƏ EDİLMƏSİ

Məhsulun keyfiyyəti firmanın istehsal fəaliyyətinin əsas göstəricilərindən biridir. Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi firmanın bazar şəraitində fəalliyət qabiliyyətini, texniki tərəqqinin tempini, innovasiyanın tətbiqini, istehsalın səmərəliliyinin artırılmasını, istifadə edilən bütün növ resurslara qənaəti müəyyən edir.

Məhsulun keyfiyyəti həm ictimai və həm də cəmiyyət üzvlərinin şəxsi tələblərini ödəyə bilməlidir. Bundan əlavə, əgər məhsulun həcmi kəmiyyətcə artırılırsa iqtisadi inkişafın ekstensiv, əgər məhsulun keyfiyyəti yüksəldilirsə bu isə iqtisadi inkişafın intensiv yoludur. Lakin bunların ikisi birlikdə ölkənin milli sərvətinin çoxaldılması mənbələridirlər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində firmanın bazarda qalması, onun rəqabətə davam gətirə bilməsi iki amilin necəliyindən asılıdır. Bunlardan biri məhsulun keyfiyyəti digəri isə qiymətidir.

Bazarla məhsulun keyfiyyəti arasında mürəkkəb olmayan bir asılılıq mövcuddur: «bazar» və «keyfiyyətsiz məhsul» anlayışları biri-birini inkar edən, biri-birinə «uyuşmayan» anlayışlardılar, onlar əkslik mövqeyində dayanırlar.

Məhsulun keyfiyyətli istehsalı onun istehlakçılarının həmin məhsul qarşısında qoyduqları tələblərə müvafiq olaraq istehsalçının səriştəliliyindən, onun istehsal aparatının mükəmməllik səviyyəsindən, xüsusilə, istehlak etdiyi xammal və materialın özünün keyfiyyətindən asılı olur. Lakin bütün hallarda prioritet mövqe istehlakçıya məxsus olur, onun istehsalçı ilə bağladığı kontraktla irəli sürdüyü şərtlər həlledici rol oynayır. Təsadüfi deyildir ki, Keyfiyyətə Nəzarət üzrə Avropa Təşkilatı keyfiyyəti "məhsulun istehlakçının tələblərinə uyğunluq dərəcəsi kimi" müəyyən etmişdir.

Məhsulun keyfiyyətini müəyyən edən "uyğunluq dərəcəsi", məhsulun layihə-konstruktor keyfiyyətinin həmin məhsulun hazırlanma və deməli, faktiki keyfiyyətinə uyğunluğudur. İqtisadi ədəbiyyatda hətta bunu «uyğunluq

keyfiyyəti» də adlandırırlar. Doğrudan da, sənaye məhsulunun keyfiyyəti layihə-konstruktor işləmələrində, elmi-texniki ideya kimi nə qədər mükəmməl və cazibədar olsa da, məhsulun real keyfiyyəti yalnız onun istehsalı prosesində yarana bilər. Ən yaxşı halda məhsulun hazırlanma keyfiyyəti onun layihə-konstruktor sənədlərində göstərilmiş keyfiyyəti ilə üst-üstə düşər, "uyğunluq" təmin oluna bilər, lakin onu keçə bilməz. "Uyğunluq keyfiyyəti" dəqiqlik əlamətidir, məhsulun keyfiyyətinin texniki sənədlərdə müəyyən edilmiş tələblərə müvafiq olması göstəricisidir.

Məhsulun keyfiyyəti – onun öz təyinatına müvafiq müəyyən tələbatı ödəməyə yararlı olmasını şərtləndirən, daşıyıcısı olduğu, özünəməxsus xassələrin məcmusudur.

Məhsulun keyfiyyətini formalaşdıran xassələr əmək vasitələri, əmək cisimləri və istehlak şeyləri üçün çox çalır olmaları da, onlar aşağıdakı göstəricilər vasitəsilə ümumiləşdirilərək təsnifləşdirilir.

1. **Məhsulun təyinatı göstəriciləri.** Bu göstəricilər istehsal-texniki təyinatlı məhsulun tətbiqi sahəsinin düzgün seçilməsi şərtlə onların istismarı zamanı gətirdiyi fayda ilə xarakterizə olunur. Yəni bu göstərici maşın, mühərrik və s.-nin düzgün təyinatı əsasında onun məhsuldarlığının realizə olunmasını göstərir. Məsələn, elektrik daldırma nasoslarının malik olduqları potensial məhsuldarlığın gerçəkləşməsi onun təyinat (tətbiq) dairəsinin düzgün müəyyən edilməsindən asılıdır. Belə ki, quyunun (neft, artezian) saatlıq debeti nasosun saatlıq məhsuldarlığından azdırsa, həmin nasosun tətbiqi nəinki lüzumsuzdur, hətta ziyanlıdır – layı dağıdıb, quyunu uçura bilər. Məhsula elə tətbiq sahəsi tapılmalıdır ki, o elə təyinat almalıdır ki, onun texniki imkanları ilə ona qarşı qoyulan texniki tələblər tarazlaşa bilsin.

2. **Etibarlılıq göstəriciləri.** Etibarlılıq – məmulatın xidmət müddəti ərzində istismar qabiliyyətini saxlamaq şərtlə onun üçün müəyyən edilmiş funksiyaları icra edə bilmək xassəsidir. Əsasən, maşın və avadanlıqlara xas olan etibarlılıq göstəricilərinə fasiləyə yol vermədən, dayanmadan (müntəzəm) işləyə bilmək, uzunömürlülük və təmirə yararlılıq xassələri aiddirlər.

Maşın və avadanlığın dayanmadan, müntəzəm olaraq işləyə bilmək qabiliyyəti onun keyfiyyətini xarakterizə edən mühüm xüsusiyyətidir. Lakin, bütünlükdə bəzi maşınlar və ya onların bu və ya digər hissəsi üçün dayanmadan işləyə bilmək qabiliyyəti yeganə keyfiyyət meyarı kimi çıxış edir. Məsələn, təyyarənin uçuş zamanı etibarlılıq göstəricisi yalnız onun mühərriklərinin dayanmadan işləyə bilmək qabiliyyətindən, avtomobilin müvafiq keyfiyyət göstəricisi isə idarəetmə (sükan) və tormoz (saxlanc) sisteminin etibarlı işləyə bilməsindən asılıdır. Etibarlılıq mürəkkəb texniki sistemə əsaslanan maşın və mexanizmlər üçün atributiv, həlledici xassə olduğundan, onu bəzən keyfiyyətin sinonimi kimi də qəbul edirlər.

Maşın və avadanlıqların etibarlılıq kimi keyfiyyət göstəricisini formalaşdıran, təmin edən başqa bir xassə də onların təmirəyararlığıdır. Etibarlılıq göstəricisinin maşının müntəzəm işləyə bilmək xassəsi ilə onun təmirəyararlılıq xassəsi arasında əlaqə və əks əlaqə mövcuddur. Əgər maşının müntəzəm işləmək qabiliyyəti daha çox etibarlıdırsa, onda onun təmirəyararlılıq xassəsi maşının keyfiyyəti üçün o qədər də aktual olmur. Əksinə, maşın müntəzəm işləyə bilmək baxımından "etibarsızdırsa", – belə olan halda – təmirəyararlılıq xassəsinə diqqət güclənir. Maşının təmirəyararlı olması ona göstərilən texniki xidmətin orta dəyəri ilə səciyyələnir. Təmirəyararlılığın digər mühüm bir göstəricisi isə təmirin asanlıqla icra oluna bilməsidir ki, bu da layihə-konstruktor işləmələrinin mükəmməlliyindən, konstruksiyanın sadəliyindən asılı olur.

3. Texnolojilik göstəriciləri. Bu qəbildən olan keyfiyyət göstəriciləri konkret olaraq hər hansı bir maşının istehsalı və təmirində konstruktor-texnoloji işləmələrin səmərəliliyini xarakterizə edir.

Maşının konstruksiyası, hazırlanma texnologiyası, istismar şəraiti və təmirəyararlılığı həmin maşının texnolojiliyi adlanır. Texnolojilik göstəricilərinə, habelə maşının yığılmasının mürəkkəbliyi, materialəmək və fondutumluğu göstəriciləri də aid edilir. Konstruktor işləmələrinin mükəmməlliyi, hazırlanma üzrə əmək məhsuldarlığını yüksəldir, maddi məsrəflərə qənaəti təmin edir və s. Konstruksiyası mütərəqqi, lakin sadə olan maşın və avadanlıq daha mükəmməl

sayılır; konstruksiyasının sadəliyi konstruktorun intellektual səviyyə ölçüsü kimi qəbul olunur.

Məmulatın texnolojilik göstəriciləri zəruri səviyyədə olduğu şəraitdə – ixtisaslaşdırılmış avadanlıqlar tətbiq etməklə – onun kütləvi istehsalını təmin etmək asan və sərfəli olur.

4. Standartlaşdırma və eyniləşdirmə (unifikasiya) göstəriciləri.

Texnolojilik xassəsi ilə sıx əlaqəsi olan standartlaşdırma və eyniləşdirmə maşın, avadanlıq və digər mürəkkəb texniki sistemə malik məmulatların konstruktiv mükəmməlliyi üçün həyata keçirilən tədbirlərdir. Standartlaşdırma və eyniləşdirmə vasitəsilə məmulat hissələrindən standartların, eyniləşdirilmişlərin və orijinalların say nisbətlerini müəyyən etmək mümkün olur; standart və eyniləşdirilmiş hissələrin say çoxluğu həmin məmulatın özünün və ona ehtiyat hissələrinin istehsalı səmərəliliyini yüksəldir; istehsalın ictimai təşkili formaları olan ixtisaslaşdırma və kooperativləşdirməyə keçməyin texnoloji və texniki-təşkilati əsasları yaranır. Əgər hissələrin say tərkibində orijinal olanlar çoxluq təşkil edirlərsə, onda bu, həmin məhsulun həm istehsalçısını və həm də istehlakçısını texniki çətinliklərlə üzləşdirə bilər.

5. Erqonomik göstəricilər. Bu qəbildən olan keyfiyyət göstəriciləri «insan-maşın-mühit» sistemini xarakterizə edir. Onlar məmulatın istismarı və ya ondan istifadə prosesində «insan amilinin» bir sıra gigiyenik, psixoloji, fizioloji, antropoloji xüsusiyyətlərini nəzərə ala bilən göstəricilərdir.

«İnsan-maşın-mühit» sisteminin tərkib hissələrindən biri olan əmək məhsulunun istismarı prosesində o (maşın, texnika) özünün yaradıcısına rahat, təhlükəsiz bir şərait təmin edə bilməlidir: səs, işıq, temperatura, silkələnmə, rütubət, şüalanma və s. üzrə mövcud olan normalar insanın fizioloji və psixoloji imkanlarını keçməməlidir; maşın və avadanlığın istismarı onun yaradıcısı olan insan üçün asan olmalıdır, gərgin olmamalıdır, lüzumsuz, artıq hərəkətləri zərurətə çevirməməlidir.

6. Məmulatın estetik göstəriciləri. Bu göstəricilər məmulatın orijinallığı, tamlığı, mühitə və üsluba uyğunluğu, özünü ifadəliyi, forma səlistliyi, görünüş və

«gözoşşamağı» kimi xassələri özündə birləşdirir. Estetik göstəricilər məmulatın əsas xassəsinə münasib olmalı, formanın məzmununa uyğunluğu təmin edilməlidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində məmulatın rəqabət qabiliyyətinin və reklam işinin müvəffəqiyyətlə aparılmasında onun (məmulatın) estetik xassələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

7. Məmulatın nəql onun qabiliyyəti. Bu qisim keyfiyyət göstəricisi məmulatın bazara çıxarılması, sonda öz istehlakçısını tapması işinin asan və səmərəli icrasında mühüm xassə hesab edilir. Məmulatın nəqliyyat növlərinə uyğunlaşma qabiliyyəti, başqa sözlə, onun yüksəlməsi və boşaldılmasının asanlıığı, konteynerə yerləşdirilməsi və taralara qablaşdırılmasının mümkünlüyü və s. onun nəql olunmağa münasibliyini müəyyən edir.

8. Patent-hüquq göstəriciləri. Məmulatın bu qəbildən olan keyfiyyət xassələrinə bazar iqtisadi sistemində işləyən ölkələrdə xüsusi əhəmiyyət verilir. Çünki patentlyləşdirilmiş, patent almağa layiq bilinmiş məmulatın rəqabətqabiliyyəti daha yüksək, «patent paklığı» isə təmin edilmiş olur. Aparılan əmtəə siyasətinin hüquqi nizamlanmasında məmulatın patent müdafiəsinin və onun istehsalına «inhisarın» müddətləri və s. göstərilir.

9. Ekoloji göstəricilər. Bu göstəricilər hər hansı bir məmulatın istehsalı, istifadəsi və ya istismarı prosesində ətraf mühitə ziyanlı təsirini xarakterizə edir. Məmulatın istehsalı zamanı ətraf mühitə ziyanlı təsirinin gücü onun keyfiyyətini formalaşdıran digər xassələrin əhəmiyyətini neytrallaşdırır, daha doğrusu, ciddi şəkildə azalda bilər. Bu baxımdan neft-kimya sənayesinin istehsal etdiyi məhsulların bəziləri müstəsnaıq təşkil edir. Belə ki, onların həm istehsalı və həm də istehlakı zamanı yaranan tullantılar ətraf mühiti çirkləndirir, canlılar üçün müəyyən fəsadlar yaradır. Məmulatın ekoloji göstəricilərinin yaxşılaşdırılması, onun özünün və istehsalı üçün lazım olacaq texnoloji üsulun layihələndirilməsi mərhələsindən başlanmalıdır. Hələ lahiyələndirmə mərhələsində yaradılacaq texnika və texnologiyanın ekoloji baxımdan neytrallığına, təmizliyinə, başqa sözlə onların uyğun olaraq ekotexnika və ekotexnologiya mahiyyətinə nail olunmalıdır.

10. **Məmulatın təhlükəsizlik göstəriciləri.** Məmulatın keyfiyyət xassələrindən biri olan onun təhlükəsizliyi, öz-özlüyündə aydındır ki, istehlak prosesinə və ya istehlakçıya aid olan məsələdir. Əgər bu və ya digər texnikanın qorunub saxlanması, nəql edilməsi, quraşdırılması, istismarı və təmiri həmin işlərin icraçıları üçün təhlükəsizdirsə, beləsi keyfiyyətli texnika hesab olunur. Sadalanan işlərdən xüsusi diqqət tələb edən texnikanın istismarı prosesidir, çünki eyni bir texnika üçün digər işlər təkrar olunmayandırsa – yalnız bir dəfə icra edilirsə – onun istismarı uzun dövrü əhatə edir, hər dəfə təkrarlanır. Əgər texnikanın istismarı təhlükəsizlik texnikasına ehtiyac yaratmırsa, belə texnika insan üçün təhlükəsiz texnika hesab olunur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində keyfiyyətlə əlaqədar bütün problemlərin dəqiq və hərtərəfli öyrənilməsi onun (keyfiyyətin) firmanın istehsal və kommersiya siyasətinin tərkib hissəsi olması ilə əlaqədardır. **Kəskin rəqabət mübarizəsi şəraitində firmaların iqtisadi inkişafının şərtlərindən biri də məhsul keyfiyyətinin elmi əsaslarla, sistemli şəkildə idarə edilməsinə nail olmaqdır.** Bu, müasir dünya bazarının səciyyəvi əlamətlərindən və onun istehsalçılar qarşısında qoyduğu tələblərdən biridir.

İstehsalçı firmanın keyfiyyət üzrə siyasətinə onun məhsuluna baardakı tələbatın kəmiyyəti həlledici dərəcədə təsir göstərir. Əlbəttə, istehsalçı öz məhsulunu istehlakçını qane edən qiymətlə, tələbin kəmiyyətcə dəyişilməzliyi müddətində realizə edə bilər. Lakin bazarda tələb dəyişikliyindən xəbərsiz, ya da bu barədə səhv məlumatı olan istehsalçı, nəticə etibarilə, çox ağır maliyyə çətinliyinə düşər ola bilər. Çünki bazarın tələbatını bilməyən firma öz imkanlarını bazar konyunkturasına uyğunlaşdırma bilməz. Bir sözlə, **firma və müəssisələr məhsulun keyfiyyətinə təsir edə bilən həm istehsaldaxili və həm də xarici amilləri daima diqqətlə izləməli, məhsulun keyfiyyətinin idarə edilməsinə mütəmadi olaraq səy göstərməlidir.**

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində keyfiyyətin idarə edilməsi, həm də elmi əsaslarla idarə edilməsi, istehsal firmaları üçün çox vacib məsələdir. Çünki yeni

təsərrüfatçılıq şəraitində keyfiyyətin səmərəli idarə edilməsi, başqa amillərlə yanaşı, idarəetmənin keyfiyyətindən bilavasitə asılı olur.

Keyfiyyətin idarə edilməsindən son məqsəd az məsrəflə və səmərəli yolla məhsulun istismar və istehlak xassələrini istehlakçıların tələbi səviyyəsinə qaldırmaqla gəlir əldə etməkdir.

Müasir rəqabət şəraitində müəssisənin qarşısında duran məqsədlərin reallaşdırılması üçün müəssisədə istehlakçıların maraqlarına istiqamətlənmiş, bütün bölmələri əhatə edən və bütün heyət üçün məqbul olan dəqiq təşkilati struktura malik keyfiyyətin idarəetmə sisteminin olması zəruridir. Keyfiyyətin səmərəli idarə olunması üç zəruri şərti nəzərdə tutur:

1. Firma və müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən keyfiyyətin yüksəldilməsi fəaliyyətin əsas strateji məqsədi kimi qəbul edilir. Bu zaman konkret vəzifələr müəyyən olunur və bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün vəsaitlər ayrılır. Keyfiyyətə dair tələblər istehlakçı tərəfindən irəli sürüldüyündən keyfiyyətin sabit səviyyəsi də ola bilməz. Keyfiyyətin səviyyəsi həmişə artırılmalıdır, yəni keyfiyyət həmişə dəyişən məqsəddir.

2. Keyfiyyətin yüksəldilməsi tədbirləri bütün bölmələri əhatə etməlidir. Təcrübə göstərir ki, həyata keçirilən tədbirlərin böyük əksəriyyətini keyfiyyətə nəzarət şöbəsi tənzimləmir.

3. Kadrların ixtisasının artırılması və onların istehsal olunan məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsi sahəsində fəaliyyəti stimullaşdırılmalıdır.

Keyfiyyətin idarə edilməsi bəsit deyil, çoxamilli, biri-birilə şərtlənən çoxmərthələli mürəkkəb bir prosesdir. O, **məhsulun layihələndirilməsi, müqavilələrin bağlanması, istehsalçı və istehlakçıların davranışları, istifadə ediləcək avadanlıq və materialların müəyyən edilməsi, tətbiq olunacaq texnoloji istehsal üsulu, sınaqların aparılması, hazır məhsulun qablaşdırılması və qorunması və s. işlərin ciddi şəkildə izlənilməsinə yönəldilmiş fəaliyyətidir.** Başqa sözlə, keyfiyyətin idarə edilməsi – məhsulun layihələndirilməsi, istehsal və istehlakı (istismarı) mərhələlərində zəruri keyfiyyət xassələrini müəyyən etmək, ona təminat vermək, onu qoruyub saxlamaq məqsədilə mövcud şərait və amilləri

mütəmadi izləmək və onlara təsir göstərməkdir. **Keyfiyyətə nəzarət istehsal olunmuş məhsulların keyfiyyətində heç bir dəyişiklik edə bilməz, çünki o, istehsaldan kənar, daha doğrusu, istehsaldan sonrakı bir işdir; keyfiyyət isə, artıq qeyd edildiyi kimi, yalnız istehsal prosesində formalaşır.** Buraya onu da əlavə etmək lazımdır ki, bir çox məhsulların keyfiyyətinə nəzarət, başqa sözlə, bunların hamısının yoxlanılması, sadəcə olaraq, mümkün deyildir. Bu məsələdə qəbul edilmiş qaydalardan biri məhsul keyfiyyətinin seçmə yolu ilə yoxlamadan keçirilməsidir. Məsələn, əgər istehsal olunmuş 100 ədəd məhsuldan 10-u yoxlamadan keçirilərkən onlardan yalnız biri zay hesab edilərsə, onda belə nəticəyə gəlinir ki, 100 məhsuldan 10 ədədi (yaxud 10 faizi) standart məhsullar deyil, nöqsanlıdır.

Keyfiyyətə nəzarət işində Yaponiya şirkətləri özləri üçün daha sərt qaydalar seçmişlər. Məsələn, kompüter üçün mikrosxemlər istehsal edən Yaponiya şirkəti onun (mikrosxemin) keyfiyyətinə nəzarət məqsədilə aşağıdakı qaydadan istifadə etmişdir: əgər istehsal olunan hər 500 min ədəd mikrosxemdən 3 ədədə qədəri zaydırsa, məhsulun hamısı keyfiyyətli hesab edilir; əgər 3 ədədi zaydırsa, bütün məhsulun keyfiyyəti münasib sayılır; əgər mikrosxemlərdən 3-dən çoxu zay çıxırsa, onda istehsal dayandırılır, neqativ nəticənin səbəbləri aydınlaşdırılır, zəruri olan texniki-təşkilati tədbirlər işlənib hazırlanır və tətbiq edilir.

Məhsulun keyfiyyətinə nəzarət yalnız onu istehsal edən firma və ya müəssisədə aparılır, bütün hallarda ondan asılı olmur. Kənardan kooperativləşdirmə yolu ilə dəstləşdirici məmulat və yarımfabrikat alan müəssisələr də onların keyfiyyətinə nəzarət etməli olurlar. Əks halda müəssisənin özünün istehsalı olan keyfiyyətli mürəkkəb maşın və avadanlıq, keyfiyyətsiz dəstləşdirici məmulat və yarımfabrikat hesabına, istehlakçılar tərəfindən onun qarşısında qoyulan texniki tələblərə cavab verə bilməz.

Məhsulun keyfiyyətinə görə istehlakçıların hüquqlarının qanunvericilikdə yetərinə müdafiə edilməsi təbiidir. Çünki məhsulun keyfiyyəti istehsalda formalaşsa da, istehlak prosesində özünü büruzə verir, məhsulun keyfiyyəti onun istehsalçısı deyil, istehlakçısı üçündür.

Firmalarda keyfiyyətin idarə edilməsinin mürəkkəbliyi məhsulun xarakterindən, nomenklaturasının genişliyindən, çeşid müxtəlifliyindən, istehsalın ictimai təşkili formasından və texniki səviyyəsindən, texnikanın mükəmməlliyi və texnoloji istehsal üsulunun mütərəqqiliyindən, istehlak olunan materialın texnoloji xəritəyə uyğunluğundan və nəhayət, fəhlə kadrların ixtisas dərəcələrindən asılı olur.

Göstərmək lazımdır ki, keyfiyyətin idarə edilməsi işi yalnız istehsalçı firma deyil, həm də məhsulun istehlakçıları tərəfindən həyata keçirilir. Marketing vasitəsilə bazarın tədqiqi, məhsulun layihələndirilməsi, maddi-texniki təminat, məhsulun istehsalına hazırlıq, məhsulun istehsalı, sınaqların keçirilməsi, məhsulların qablaşdırılması və qorunması, istehlakçıya realizə edilməsi – bütün bunlar istehsalçı firma tərəfindən – həyata keçirilir.

İstehlakçı firma isə məmulatın (məsələn, avadanlığın) alınması, montaj edilməsi, istismar olunması, ona texniki xidmət göstərilməsi və nəhayət, ömrünü başa vurduqdan sonra ləğv edilərək utilləşdirilməsi işlərini yerinə yetirir.

Həm istehsalçı və həm də istehlakçı icra etdikləri bütün işlərdə məmulatın keyfiyyətinə nəzarət məsələlərini həyata keçirirlər. Məhsulun keyfiyyətinin idarə edilməsi ilə əlaqədar məsələlərdən biri də həmin fəaliyyətin iqtisadiyyatıdır, başqa sözlə, onun əlaqədar olduğu xərclərdir.

17. SƏNAYE SAHƏLƏRİNDƏ MAYA DƏYƏRİ, QIYMƏTİN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİ VƏ RENTABELLİK

Bazar münasibətləri şəraitində firma (müəssisə) mülkiyyətçidən ayrıldığından, əlahidələşdiyindən həm hüquqi, həm də iqtisadi cəhətdən suverenlik qazanır və öz fəaliyyətini müstəqil surətdə həyata keçirir – planlaşdırır və idarə edir; qurduğu iqtisadi əlaqələr və idarəetmə sistemi istehsal firmasının yeri və rolunu daha da artırır və mürəkkəbləşdirir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində firmanın fəaliyyətinin əsas məqsədi, atributu onun gəlirli olması və rentabelli işləməsidir. Bu isə, əsasən, iki amildən – xərclərin

səviyyəsindən və məhsulun qiymətindən birbaşa asılı olur. Hər hansı bir firmanın fəaliyyətinin əsas motivi istehlakçıların tələbatlarını ödəməklə məhsul satışından maksimum mənfəət əldə etmək, başqa sözlə, məhsulun satış qiyməti ilə onun istehsal və satışına çəkilən xərclərin məbləği arasındakı fərqi birincinin xeyrinə artırmaqdır. Bütün hallarda bu strateji məqsədin həyata keçirilməsi istehsal xərclərinin həcmi və səviyyəsi, həmçinin istehsal edilən məhsula olan tələbin həcmi və məhsulun qiyməti ilə məhdudlaşır. Çünki məhsulun istehsalına çəkilən xərclərin səviyyəsi mənfəətin kütləsini məhdudlaşdıran, tələb və təklifin nisbətinə, tarazılığına təsir edən əsas amillərdən biridir.

Bazarda azad və mükəmməl rəqabətin mövcudluğu şəraitində qiymətin səviyyəsi istehsalçıların (satıcıların) və istehlakçıların (alıcıların) istək və iradəsindən asılı olmayaraq tələblə təklif arasındakı nisbət əsasında müəyyən edilir. Deməli, belə bir şəraitdə firmanın mənfəətinin artırılmasına yalnız istehsal xərclərini azaltmaq yolu ilə nail olmaq olar.

İstehsal firması özünün fəaliyyəti prosesində əsas və dövrüyyə fondlarının satın alınması, məhsul istehsalı və onun satılması, kollektivin sosial inkişafı və s. məqsədi ilə xərclər çəkir. Şübhəsizdir ki, bu xərclərin tərkibində məhz məhsul istehsalına çəkilən xərclər ən yüksək paya, xüsusi çəkiyə malikdir.

İstehsal xərclərinin məcmusu istehsal edilən məhsulun firmaya neçəyə başa gəldiyini, yəni məhsulun istehsal maya dəyərini ifadə edir. Firma həmçinin məhsulun realizasiyasına (satışına) müəyyən həcmdə xərclər – kommersiya xərcləri – çəkməli olur. Məhsulun istehsal maya dəyəri ilə onun realizasiyasına çəkilən kommersiya xərclərinin cəmi onun (məhsulun) tam maya dəyərini əmələ gətirir. Məhsulun tam maya dəyərinin real həcmi müəyyən etməklə aşağıdakı məsələlərin həllinə nail olmaq mümkündür:

- marketing tədqiqatlarına və bunun sayəsində daha az xərclərlə yeni məhsul istehsalına başlanmasına dair qərarların qəbul olunmasına;
- məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinə ayrı-ayrı xərc maddələrinin təsirinin müəyyən edilməsinə;
- qiymətin əmələ gəlməsinə;

– müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin, müvafiq vergilərin və mənfəətin mənbəğinin düzgün müəyyən olunmasına və s.

Məhsulun maya dəyəri onun istehsalına sərf edilmiş xammal, material, yanacaq-enerji resurslarının və kənardan alınmış yarımfabrikatların, həmçinin əməyin ödənilməsi xərclərinin və əsas fondların amortizasiya ayırmalarının dəyər ifadəsində cəmini əks etdirir.

Planlaşdırma və uçot praktikasında məhsulun satışa hazırlama səviyyəsindən asılı olaraq, xərclərin formalaşma mərhələsinə görə məhsulun texnoloji, sex, istehsal və tam (kommersiya) maya dəyərlərini bir-birindən fərqləndirirlər.

Yeni texnikanın müxtəlif variantlarını iqtisadi cəhətdən qiymətləndirmək və onlardan ən səmərəlisini seçmək üçün texnoloji maya dəyəri göstəricisindən istifadə edilir.

Məhsulun texnoloji maya dəyəri bilavasitə texnoloji əməliyyatların yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar olan sex məsrəflərinin, xərclərinin cəmi kimi müəyyən edilir.

Məhsulun sex maya dəyərinə müəyyən bir məhsulun istehsalına sexdə sərf edilən bütün növ məsrəflər, yəni, xammal və material (əsas və köməkçi), yanacaq və enerji məsrəfləri, sexdə çalışan istehsal fəhlələrinin əmək haqqı, avadanlıqların istismarı və sexin idarə edilməsi ilə əlaqədar olan xərclər və sexdə sərf olunan və mühasibat uçotu haqqında əsasnamə ilə məhsulun maya dəyərinə daxil edilən digər xərclər aid edilir.

Məhsulun istehsal maya dəyəri hər bir məhsulun istehsalına firmanın sərf etdiyi məsrəflərin ümumi məbləğini əks etdirir və o, məhsulun sex maya dəyəri ilə ümumzavod xərclərinin cəminə bərabər olur.

Məhsulun tam (kommersiya) maya dəyəri məhsulun istehsalı və satışı ilə əlaqədar olan bütün xərcləri (mühasibat uçotu haqqında əsasnaməyə uyğun olaraq maya dəyərinə daxil edilən) əks etdirir və o, məhsulun istehsal maya dəyəri ilə firmanın istehsaldan kənar çəkdiyi xərclərin cəmi kimi hesablanır.

Bazar iqtisadiyyatının qanunları firmanın istehsal etdiyi məhsulların (yerinə yetirilən işlərin, göstərilən xidmətlərin) maya dəyərinin formalaşmasına daima

nəzarət olunmasını tələb edir. Firmada məhsulun (yerinə yetirilən işlərin, göstərilən xidmətlərin) maya dəyərini bir sıra prinsiplərə əməl etməklə, iqtisadi baxımdan, dəqiq hesablanması çox vacibdir. Bu prinsiplərə aşağıda sadalananlar aiddirlər:

- maya dəyərini sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili və həyata keçirilməsi ilə əlaqəsi. Bu prinsipin mahiyyəti odan ibarətdir ki, məhsulun maya dəyərinə yalnız onun istehsalı və realizasiyası ilə əlaqədar olan xərclər daxil edilir.
- məhsulun maya dəyəri müəyyən edilərkən xərclərin cari və əsas xərclərə bölünməsi. cari xərclərə bir istehsal tsikli ərzində məhsulun buraxılmasında istehlak olunan resursların dəyərləri, əsas xərclərə isə bir neçə istehsal tsiklində istifadə edilən və dəyəri cari xərclərə amortizasiya ayırmaları vasitəsi ilə daxil edilən əsas fondların yaradılmasına sərf olunan məsrəflər aid olunur.
- təsərrüfat əməliyyatlarının həyata keçirilməsinə aid məsrəflərin sərf edildiyi dövrdə uçota alınması. Bu prinsipə görə müəssisədə təsərrüfat tədbirlərinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar – pul vəsaitlərinin nə vaxt daxil olmasından və fəhləyə yerinə yetirdiyi işə görə əmək haqqının nə vaxt ödənilməsindən asılı olmayaraq – onlar tədbirin həyata keçirildiyi və ya işin yerinə yetirildiyi dövrün xərcləri kimi uçota alınır. Məsələn, əgər xammal və materiallar kreditə alınmışdırsa, nə vaxt ödənilməsindən asılı olmayaraq onların dəyəri əməliyyatın həyata keçirildiyi dövrün, yəni xammal və materialın alındığı dövrün xərclərinə aid edilməlidir.
- müəssisənin mülkiyyətçidən ayrılması (müəssisənin mülkiyyət baxımından əlahidləşməsi və ya xüsusiləşməsi). Bu prinsipə görə müəssisənin öhdəlik və mülkiyyəti onun təsisçilərinin mülkiyyətindən və öhdəliklərindən (qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla) ayrılır. Başqa sözlə, müəssisə yaradıldığı və qeydiyyatdan keçdiyi gündən təsisçilər onun öhdəliklərinə və borclarına görə, müəssisə isə təsisçilərin öhdəlik və borclarına görə (qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla) məsuliyyət, cavabdehlik daşıyırlar, həmçinin təsisçilər müəssisənin fəaliyyətinə müdaxilə edə bilməzlər.

Məhsulun maya dəyəri mənfəətin kütləsini müəyyən edən başlıca amil olduğundan onun düzgün müəyyən edilməsi firmanın istehsalkommersiya

fəaliyyətinin əsas maliyyə nəticəsinin – mənfəətin – düzgün hesablanması tələb edir, zərurətə çevirir.

Məlum olduğu kimi, bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyəti kommersiya xarakteri daşıyan hər bir istehsal firmasının əsas məqsədi istehlakçıların tələbat və ehtyaclarını daha dolğun ödəməklə mənfəət əldə etməkdir. Məhz buna görə də bazar iqtisadiyyatı şəraitində mükəmməl rəqəbt mühitinin formalaşması və rəqəbat mübarizəsinin kəskinləşməsi, azad qiymətqoyma (əmələgəlməsi) sisteminin bərqərar olması, inhisarçılığın aradan qaldırılması və s. ilə əlaqədar mənfəətin kəmiyyətini müəyyən edən amil kimi maya dəyərinin rolu daha da artır.

Məhsulun maya dəyəri firmanın fəaliyyətinin həm keyfiyyət və həm də kəmiyyət tərəfini xarakterizə edən göstəricidir. Məhsulun maya dəyəri sintetik, ümumiləşirici göstərici olmaqla məhsul istehsalı ilə əlaqədar olan xərclərin ümumi, yekun göstəricisi kimi çıxış edir. Digər tərəfdən, o, son nəticəyə hansı keyfiyyət amili hesabına – qənatələ və ya israfçılıqla nail olunmasını da səciyyələndirə bilər.

Məhsulun maya dəyəri - məhsul istehsalı prosesində istehlak edilmiş istehsal vasitələrinin və sərf edilmiş canlı əmək məsrəflərinin dəyəri kimi - məhsulun dəyərinin bir hissəsidir.

Məhsulun maya dəyəri, daha doğrusu, istehsal xərclərinin birinci iki elementi – istehlak olunan istehsal vasitələrinin və əmək haqqı formasında işçi qüvvəsinin dəyərlərini özündə birləşdirir.

Məhsulun maya dəyəri təkrar istehsalı bütün iqtisadiyyat miqyasında deyil, ayrılıqda götürülmüş konkret müəssisə səviyyəsində xarakterizə edir və o, məhsulun istehsalçıya neçəyə, hansı xərclər hesabına başa gəldiyini ifadə edir.

Məhsulun maya dəyəri məhsulun qiymətinin formalaşmasında baza rolunu oynayır. Eyni zamanda məhsulun qiyməti də – istehlak edilən məhsulların qiyməti - maya dəyərinin səviyyəsinə və mənfəətin həcminə təsir edir.

Məhsulun qiyməti onun dəyərinin pulla ifadəsidir. O, məhsulun istehsalı və satışı şəraiti nəzərə alınmaqla məhsulun hazırlanmasına sərf olunan məsrəflər

əsasında müəyyən edilir. Ümumiyyətlə, bütünlükdə iqtisadiyyat miqyasında qiymətin səviyyəsi istehsal xərclərinin həcminə uyğun gəlir.

İstehsalçı firma öz məhsulunu istehlakçıya, alıcıya, bəzi hallar, məsələn, möhtəkirlik halı istisna olmaqla, onu bazar qiymətindən yüksək qiymətə sata bilməz. Mükəmməl rəqabət mühüiti şəraitində böyük həcmdə mənfəət əldə etmək məqsədi ilə qiymətin səviyyəsinin artırılması siyasəti düzgün deyildir. Çünki bu halda digər rəqiblər müvəqqəti olaraq məhsullarının qiymətini aşağı sala bilər və müəssisəni sıxışdırıb bazardan çıxara bilər. Yüksək məbləğdə mənfəət əldə etməyin ən etibarlı yolu xərclərdə liderlik strategiyasının, yəni məhsulun maya dəyərini aşağı salınması strategiyasının həyata keçirilməsi, istehlakçıların tələbatına daha çox uyğun gələn, ona daha çox fayda vəd edən məhsul istehsal etməklə satışın həcmnin artırılmasıdır.

Məhsulun maya dəyərini aşağı salınması müəssisənin çox vacib vəzifələrindən biridir. Belə ki, bir tərəfdən, resursların məhdudluğu, digər tərəfdən, məhsul istehsalının ictimai tələbatı uyğun istehsal edilməsi zəruriliyi və sahibkarların daha çox mənfəət əldə etmək istəkləri kimi problemlərin maya dəyərini aşağı salınmasından, maya dəyərini təşkil edən məsrəflərə qənaət edilməsindən asılıdır.

Maya dəyərini uçotu və planlaşdırılması, həmçinin onun dinamikasının təhlili və ona nəzarət işində maya dəyərini stukturunun öyrənilməsi iqtisadi təhlilin mühüm vəzifələrindən biridir. Çünki maya dəyərini hərtərəfli və dərinlən təhlilinin onun aşağı salınmasının istehsaldaxili ehtiyatlarını aşkar etməyə və həmin ehtiyatların reallaşdırılması üçün tədbirlər hazırlamağa imkan verir.

Firmada məhsulun maya dəyərini idarə edilməsi kompleks xarakter daşıyır. Maya dəyərini idarə edilməsinə onun proqnozlaşdırılması və planlaşdırılması, xərclərin normalaşdırılması, məhsulun maya dəyərini kalkulyasiyası, maya dəyərini nəzarət edilməsi və onun tənzimlənməsi aiddir. Məhsulun maya dəyərini idarə edilməsi prosesində əmtəlik (ümumi, realizə edilmiş) və ayrı-ayrı məhsul növlərinin maya dəyəri formalaşdırılır, hər bir məhsul növünün qiyməti və rentabellik səviyyəsi müəyyənləşdirilir, maya dəyəri təhlil edilir, plandan

kənarlaşmalar və onların səbəbləri aşkar olunur, maya dəyərinin səviyyəsinə nəzarət edilir. Sonra isə bütün bunların əsasında maya dəyərinin aşağı salınması ehtiyatları aşkar edilir və bu ehtiyatların reallaşdırılması imkanları müəyyənləşdirilir. Buna görə də xərclərin idarə olunmasından əsas məqsəd resurslardan maksimum səmərəli istifadə edilməsidir.

Məhsulun maya dəyərinin idarə edilməsinin mühüm istiqamətlərindən biri xərclərin faktiki həcmnin və səviyyəsinin normativ və ya plan göstəriciləri ilə müqayisə edilməsidir. Bu müqayisə həm bütövlükdə məhsulun maya dəyəri üzrə, həm də onun ayrı-ayrı xərc maddələri üzrə aparılır, normativ və ya plan göstəricilərindən kənarlaşmalar müəyyənləşdirilir və onların yaranma səbəbləri hər tərəfli və sistemli şəkildə təhlil edilir. Təhlilin başlıca məqsədi kənarlaşmanın yaranmasına səbəb olan bütün amillərin aşkar edilməsi və onların dəqiq və obyektiv qiymətləndirilməsi, buna görə müvafiq şəxslərin məsuliyyətinin müəyyən olunmasıdır. Kənarlaşmaların vaxtında təhlil və aşkar edilməsi neqativ meyllərin aradan qaldırılması və onların təkrar olunmaması üçün zəruri idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinə imkan yaradır.

Müəssisədə xərclərin idarə edilməsi prosesində məhsul istehsalının zərərsizlik nöqtəsinin müəyyən olunması xüsusi rol oynayır və mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məhsul istehsalının zərərsizlik nöqtəsinin müəyyən edilməsinin məqsədi məhsul istehsalının həcmi ilə maliyyə nəticələri arasındakı əlaqənin, asılılığın müəyyən olunmasıdır. İqtisadiyyatda geniş yayılmış zərərsizlik nöqtəsi və ya məhsul istehsalının kritik həcmi (həddi) adlanan bu metod ilk dəfə 1930-cu ildə mühəndis Uolter Raumenştraux tərəfindən təklif edilmiş və o (metod) istehsal xərclərinin dəyişən və sabit xərclərə bölünməsinə əsaslanır.

Belə ki, dəyişən xərclərdən fərqli olaraq, məhsul istehsalın həcmi artdıqca məhsul vahidinə düşən xərclərin həcmi – onun həcmnin istehsalın həcmindən asılı olmaması səbəbindən – azalır və bunun nəticəsində «miqyas effekti» adlanan səmərə əldə edilir, başqa sözlə, məhsul vahidinə düşən xərclərin həcmi azalır. Buna görə də məhz məhsul vahidinə sərf edilən dəyişən xərclərin səviyyəsi stabil qaldığı, hətta məhsul istehsalının artımı dəyişən xərclərin artım tempini

qabaqladığı hallarda sabit xərclər məhsulun tam maya dəyərinin aşağı salınmasının başlıca istiqaməti və amillərindən biri kimi çıxış edir.

firma üçün qiymətin aşağı səviyyədə olması son məqsəd deyildir, lakin qiymətin nisbətən aşağı səviyyədə olması firmanın onun üçün daha vacib olan vəzifələrin öhdəsindən gələ bilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə köməklik göstərir.

Firmanın öz məqsədlərinə çatması üçün vacib şərtlərdən biri olan qiymət özünün funksiyalarına görə ziddiyətlidir. Beləki, aşağı səviyyəli qiymət firmanın «məskunlaşdığı» segmentin genişləndirilməsinə, yaxud qorunub saxlanmasına yardımçı olursa, səviyyəsi yuxarı olan qiymət isə firmanın gəlirliliyini təmin edir.

Rəqabət mübarizəsində məhsulun qiyməti firmanın öz fəaliyyətini davam etdirə bilməsi üçün ən önəmli iqtisadi vasitə hesab olunur.

İqtisadi nəzəriyyənin müddəalarına görə qiymət əmtəənin (məhsulun) dəyərinin pulla ifadəsidir.

İqtisadi nəzəriyyənin tətbiqi sahələrindən olan müəssisənin (firmanın) iqtisadiyyatında taleyüklü məsələlərdən biri qiymət siyasətidir, qiymətin əmələ gəlməsi və qiymətin özüdür.

Firmada istehsal olunmuş məhsula qiymətin müəyyən edilməsi firmanın istehsal-kommersiya fəaliyyətinin final mərhələsi olmaqla yanaşı həm də onun bütün tərəflərini özündə birləşdirir. Bu baxımdan firmanın gələcək inkişafı onun tərəfindən qəbul edilmiş qiymət siyasətinin düzgünlüyündən, qiyməti əmələ gətirən amillərin təsir güclərini tam və hərtərəfli nəzərə almağından və nəhayət, qiymətin miqyasını dəqiq müəyyən etməyindən bilavasitə asılı olur.

Firmanın öz məhsuluna qiymət müəyyən edərkən aşağıdakı qanunauyğunluqları nəzərə almalı olur:

- a) məhsulun qiyməti onun maya dəyərindən yüksək olmalıdır; mənfəətlə işləməyin təminatçısı məhz budur;
- b) məhsulun qiymətinə alıcının münasibəti aydın olmalıdır və bu, qiymətdoyma üçün vacib amildir;
- c) analoji məhsul istehsal edən rəqib firmaların bazardakı davranışları istehlakçılar üçün aydın olmalıdır.

Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, maya dəyəri (xərclər) amilini əsas götürən firma və müəssisələrin qiymət siyasəti xərcyönümlü, bazardakı rəqiblərin davranışlarını əsas götürən firmaların qiymət siyasəti isə bazaryönümlü olur.

Qiymətin əmələ gəlməsini xərc və bazar modelləri – hər ikisi – eyni amillərin təsiri altında formalaşır. Belə amillərə texnologiya, xərc, məhsul və s. aiddirlər. **Lakin onların modellər üçün önəmlilik dərəcələri eyni deyil, müxtəlif olur.** Məsələn, qiymətin əmələgəlməsinin xərc modelində amillər «məhsul – texnologiya – xərclər – qiymət və s.» kimi sıralanırsa bazar modelində «istehlakçı – dəyərlilik – qiymət – xərclər və s.» kimi düzlənir.

Göründüyü kimi, məhsulun bazar qiymətinin formalaşmasında «istehlakçı»dan sonra «dəyərlilik» - «məhsulun iqtisadi dəyərliliyi» gəlir, qiymətin xərc modelinin yuxarıda gətirilən «sxemi»ndə isə bu amil, ümumiyyətlə, yoxdur.

Məhsulun iqtisadi dəyərliliyi dedikdə istehlakçı üçün alınması əlverişli (ucuz) olanlardan elə birisidirki onda olan bir çox xassə alternativlərdə yoxdur. Belə əmtəələrin hər bir fərqli xassəsi üçün əlavə qiymət qoyulur və baza qiymətə əlavə olunur. **Bu qiymətə iqtisadi ədəbiyyatda etinasızlıq qiymətidə – istehlakçıya nəzərən – deyilir.**

Bazar qiymətdə qoyma modelində ən vacib və məsuliyyətli məqamlardan biri firmanın mütəxəsisləri (konstruktor, texnoloq, marketoloq, dizayn, kvalimetrci və s.) tərəfindən etinasızlıq qiymətinin müəyyən olunmasıdır. İstehlak şeyləri üçün bu qiymətin hesablanması elə çətinlik törətmir, mürəkkəb olan istehsal vasitələridir – bunun üçün isə xeyli məlumatlar tələb olunur, lakin məlum səbəbdən (rəqibin bunları məxfi saxlaması) onları əldə etmək mümkün olmur. Firma öz məhsulunu rəqib firmanın məhsul ilə müqayisə etdikdən sonra (məsələn, sürət, güc, xidmət xərcləri, istismarda komfort və s göstəricilər üzrə) fərqlənmə göstəriciləri aşkarlanır; fərqlər kvalimetriyanın qaydaları ilə keyfiyyət xassələrinin hər biri kəmiyyətə qiymətləndirilir. **Alınan nəticələr – fərqlənmə qiymətləri – cəmlənərək yarıya bölünür və etinasızlıq qiymətinə əlavə olunmaqla məhsulun bazar qiyməti müəyyən edilir.** Fərqlənmə məbləğləri, tərəflərin

iqtisadi maraqlarının eyni dərəcədə nəzərə alınması məqsədilə, tam deyil, yarıya bölünür, etinasızlıq qiymətinə daxil edilir və bu qiymətlə istehlakçılara satılır.

Göründüyü kimi bazar qiymətinin əmələ gəlməsi bazar iqtisadiyyatının təməl qanunları olan tələb və təklifin qarşılıqlı təsirləri əsasında baş verir.

Xərclərə görə qiymətin əmələgəlməsinin rolunu azaltmadan, qeyd etmək vacibdir ki, bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi sistemdə məhsulun qiyməti tələb və təklifin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşır. Qiymət istehsalçı ilə istehlakçı, tələb və təklif arasında əlaqələndirici, tənzimləyici və tarazlaşdırıcı bir iqtisadi vasitə kimi çıxış edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində qiyməti idarə edən "bazarın görünməyən əlidir" (A.Smit), başqa sözlə, qiymət – təkrara yol verilsədə – bazarın tələb və təklif qanunlarının təsiri ilə idarə olunur, artır və ya azalır.

Qiymətin miqyasına tələb və təklifdən əlavə istehsal və tədavül xərclərinin həcmi, istehlakçılar arasındakı rəqabət, əsas məhsulun əvəzedicilərinin mövcudluğu, məhsulun keyfiyyəti, satışın mövsümlüyü, məhsulun reklamlaşdırılması, inflyasiyanın səviyyəsi, istehsalçı və istehlakçıların davranış psixologiyaları və s. bu kimi amillər də təsir göstərir.

Qiymətin müxtəlif amillərin təsiri ilə formalaşması, yaranması və dəyişməsi qiymətin əmələ gəlməsi prosesi adlanır.

Müəssisənin (firmanın) bazara təklif etməyə çalışdığı hər hansı məhsulun həcmi bir tərəfdən onun istehsalında istifadə olunan resursların qiymətlərindən və bu resurslardan istifadənin səmərəliliyindən, digər tərəfdən isə məhsulun özünün bazarda satılacağı qiymətindən asılı olur.

Firmanın məhsul istehsalına çəkdiyi xərclər iqtisadi cəhətdən xarici və daxili xərclərə bölünür. İş qüvvəsinə, xammal və materiallara, yanacaq və enerjiyə və s. bu kimi kənardan alınan resurslara çəkilən xərclər xarici xərclər, firmanın özünə məxsus olan və buna görə də haqqını ödəmədiyi resursların bazar qiyməti əsasında hesablanmış dəyərində bərabər olan xərclər isə daxili xərclər hesab edilir. Firmada məhsul istehsalına çəkilən iqtisadi xərclərin tərkibi daxili və xarici xərclər və habelə normal mənfəətdən ibarət olur. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi xərcləri

məhsulun maya dəyərinə daxil edilən xərclərdən fərqləndirmək lazımdır. Çünki məhsulun maya dəyərinə məhsul istehsalına sərf edilmiş xarici xərclər daxil edilir. Firmada məhsulun qiyməti iqtisadi xərclərdən yüksək olduqda o, iqtisadi mənfəət əldə etmiş olur. İqtisadi mənfəət ümumi gəlirdən bütün xərclər (xarici və daxili xərclərin, o cümlədən, normal mənfəətin cəmi) çıxılmaqla müəyyən olunur. Burada iqtisadi mənfəəti mühasibat uçotunda hesablanan mənfəətdən fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, mühasibat mənfəətini ümumi gəlirdən yalnız xarici xərcləri çıxmaqla hesablayırlar.

Qiymətin əmələgəlməsinin qanunauyğunluğunun aşkar edilməsi üçün mühüm məsələlərdən biri də «xərclərin son həddi» anlayışının mahiyyətinin müəyyən olunmasıdır.

Xərclərin son həddi konsepsiyası strateji əhəmiyyətə malikdir, çünki o, firmanın daha çox idarə edə biləcəyi xərclərin müəyyən olunmasına imkan verir. Yəni, xərclərin son həddi firmanın sonrakı məhsul vahidinin istehsalı üçün çəkdiyi xərcləri, həmçinin bu məhsul qədər istehsalı azaltdıqda "qənaət edəcəyi" xərcləri göstərir. Orta xərclər göstəricisinin belə informasiyanı vermək imkanı yoxdur. İstehsalın həcminə dair qərarların qəbulu adətən son hədd xarakterinə malikdir, yəni müəssisə ya müəyyən qədər əlavə məhsul istehsal etməli və ya da onu azaltmalıdır. Xərclərin son həddi ilə son hədd mədaxilinin müqayisəsi istehsalın miqyasının artırılmasının məqsədəuyğunluğu haqqında qərar qəbul etməyə imkan verir.

İqtisadiyyatda qiymətin əmələgəlməsi qanunauyğunluqlarını müəyyən etmək üçün bazar şəraitlərini bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. **Bunlara xalis rəqabət, xalis inhisar, inhisarçı rəqabət və oliqopoliya aiddirlər.** Bu dörd model bir-birindən sahədəki firma və müəssisələrin sayına görə fərqlənirlər.

Xalis rəqabətli bazarın əsas cəhəti bazarda müstəqil fəaliyyət göstərən çoxlu sayda satıcıların mövcud olmasıdır. Rəqabət aparən firmalar standartlaşdırılmış və ya eynicinsli məhsullar istehsal edirlər. Bu zaman istehlakçı üçün bu məhsulu müəyyən qiymətə hansı satıcıdan almasının əhəmiyyəti yoxdur. Satılan məhsulların standart olması belə şəraitdə məhsulun keyfiyyəti, reklam və

ya satışın stimullaşdırılması əsasında rəqabətin aparılması heç bir əhəmiyyət kəsb etmir.

Xalis rəqabət şəraitində müəssisə bazarda satılan məhsulun çox kiçik hissəsini istehsal etdiyindən öz istehsalının həcmi artırması və ya azaltması ümumi təklifə müvafiq olaraq məhsulun qiymətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmir. Rəqabətli şəraitdə firma yalnız bazar qiymətlərinə uyğunlaşmalı olur.

Rəqabətli bazarda yeni firmaların yaranmasına və onların məhsullarının bazarda satışına heç bir ciddi hüquqi, texnoloji, maliyyə və digər maneələr mövcud olmur. Yeni müəssisələr xalis rəqabətli sahəyə sərbəst surətdə daxil ola, mövcud olanlar isə sahəni sərbəst surətdə tərk edə bilərlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, xalis rəqabət şəraitində ayrıca bir müəssisənin tələb əyrisi tam elastik olur, yəni müəssisə istehsalı məhdudlaşdırmaqla yüksək qiymətə nail ola bilmir və ya məhsul vahidinin qiymətini artırıqda onun məhsuluna olan tələb kəskin şəkildə aşağı düşür.

Qiymət – uçot, stimullaşdırma və bölgü funksiyalarını yerinə yetirən çox önəmli bir iqtisadi vasitədir. Uçot funksiyasında qiymət, məhsul istehsalına və satışına ictimai zəruri əmək məsrəflərini əks etdirir, istehsala çəkilən xərcləri və onun nəticələrini müəyyənləşdirməkdə həlledici rol oynayır. Qiymət – müxtəlif təsərrüfat proseslərinin nəticələrini dəyər baxımından ölçməyə imkan verən iqtisadi vasitədir, göstəricidir.

Bazar münasibətləri şəraitində rəqabətə davam gətirmək üçün istehsal firması məhsulun istehsalına və reallaşdırılmasına çəkdiyi xərcləri rəqiblərinin sərf etdiyi analoji xərclərlə müqayisə etməlidir. Müəssisə bazarda rəqabət mübarizəsində məhsulun istehsalına çəkilən xərclərə maksimum qənaət etmək və məhsulun keyfiyyətini yüksəltməklə müvəffəqiyyət qazana bilər. Buna görə də qiymətin uçot funksiyası müəssisənin marketinq sisteminin təşkili, əmtəə istehsalı strategiyasının işlənilib hazırlanması və qiymət siyasətinin formalaşması üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Qiymətin stimullaşdırma funksiyası öz əksini resurslara qənaətdə, istehsalın səmərəliliyinin və məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsində tapır.

Qiymətin bu funksiyası müəyyən mənada təhrikçilik gücünə malik olmaqla məhsulun istehsalına və istehlakına qarşılıqlı təsiri ilə xarakterizə olunur. Qiymət özünün tərkib hissələrindən biri olan mənfəətin səviyyəsi ilə həm istehsalçıya, həm də istehlakçıya təsir göstərir. Nəticədə isə, qiymətin bu funksiyası istehsal və istehlakın artımını ya stimullaşdırır, ya da məhdudlaşdırır.

Qiymətin bölüşdürmə funksiyasına gəlicə o öz əksini müəyyən qrup məhsullar üzrə aksiz vergisinin, əlavə edilmiş dəyərdən verginin və s.-nin qiymətdə nəzərə alınmasında tapır. Bununla da, qiymət ümumi milli gəlirin dövlət büdcəsi, regionlar, sahələr, müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisə və firmalar, istehlak və investisiya, əhalinin müxtəlif sosial qrupları arasında bölüşdürülməsinin mühüm vasitəsinə çevrilir.

18. SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN İSTEHSALININ MALİYYƏSİ

Cəmiyyətdə baş verən iqtisadi proses və hadisələrin kəmiyyət tərəfi, firmaların və müəssisələrin bir-biri ilə, eləcə də dövlətlə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələri, habelə dövlətlə əhali arasındakı iqtisadi münasibətlər pul vasitəsilə həyata keçirilir. Əmtəə-pul münasibətləri şəraitində pul ümumi ekvivalent rolunu oynadığından, bütün maddi istehsal sahələrinin və qeyri-istehsal sferasının müəssisələri və digər subyektlərin fəaliyyəti pul vasitəsilə həyata keçirilir. Məhsulun satışı pul kütləsinin əldə edilməsi ilə nəticələnir və bundan sonra o (pul), əmək haqqını ödəmək, investisiya qoyuluşu və s. istiqamətlərində xərclənir. Qeyri-istehsal sahəsi də öz fəaliyyətini puldan istifadə etmədən təkrarlaya bilməz. Beləliklə, bazar münasibətləri şəraitində pulun fasiləsiz hərəkəti baş verir, bütün ödənişlər pul vasitəsilə həyata keçirilir. Bütün bunlar, ümumən, maliyyələşdirmənin məzmununu təşkil edir.

"Maliyyə" anlayışı latın sözü olan "finansia" (pul tədiyəsi, pul ödənişi) sözündən əmələ gəlmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi iqtisadi ədəbiyyatda "maliyyə" anlayışı "pul" anlayışı ilə eyniləşdirilir və bununlada yanlışlığa yol verilir. Belə ki, əgər maliyyə və pul anoloji anlayışlar olsa idilər, onda eyni mahiyyət daşıyan bir anlayışın hər ikisindən istifadə etməyə ehtiyac qalmazdı.

Maliyyənin dərk edilməsi, onun əsl məzmununu müəyyən etmək üçün onu zahiri görüntüsündən – formasından təcrid etmək lazımdır.

Maliyyənin pulun hərəkəti formasında zahiri görünüşü, onun bir əldən digər ələ keçməsi sübut edir ki, maliyyə mahiyyət etibarilə ictimai-iqtisadi münasibətləri ifadə edir.

Pulun hərəkəti zamanı tərəflər – firma, müəssisə, idarə, təşkilatlar və dövlət arasında, yəni pulu ödəyənlər və onu alanlar arasında ictimai-iqtisadi münasibətlər əmələ gəlir. Başqa sözlə, maliyyə dəyərin pul formasında hərəkətindən ibarət olduğuna görə iqtisadi münasibətləri özündə əks etdirir.

Maliyyəyə, bölgü vasitəsi kimi, yəni ümumi daxili məhsulun bölgüsü və məqsədli pul vəsaiti fondlarının yaranması ilə əlaqədar pul münasibətləri kimi də baxmaq lazımdır. Bu prosesdə həm dövlətin, həm də təsərrüfat subyektlərinin pul vəsaiti fondları yaranır və istifadə edilir.

Bütün maliyyə əməliyyatları: büdcəyə ödəmələr, büdcədən maliyyələşmə, pensiya və müavinətlərin ödənilməsi, firmalarda yaradılan məqsədli pul vəsaiti fondları (amortizasiya fondu, əmək haqqı fondu, sosial inkişaf fondu və s.) özündə dəyərin hərəkətini, onun bölgüsünü pul formasında ifadə edir. Başqa sözlə, maliyyə-təsərrüfat subyektlərinin (müəssisə və təşkilatların) və dövlətin pul vəsaiti fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və bunların təkrar istehsal, stimullaşdırma və cəmiyyətin sosial ehtiyaclarının ödənilməsi üçün istifadə edilməsi prosesində meydana çıxan pul münasibətlərinin məcmusunu ifadə edir.

Maliyyə münasibətlərinin ümumi məcmusunda bir-biri ilə sıx qarşılıqlı bağlı olan aşağıdakı sahələri – təsərrüfat subyektlərinin (firma, birlik, təşkilat və idarələrin) maliyyəsi, sığorta və dövlət maliyyəsi – biri-birindən fərqləndirilir. Subyektlərin fəaliyyət xarakterindən asılı olaraq bu sahələrin hər birinin daxili də müxtəlif vəsilələrdən ibarət olur. Bu qəbildən olan hər bir vəsilə öz vəzifələrini

yerinə yetirir, maliyyə aparatının özünəməxsus təşkilati strukturuna malik olur, lakin məcmu halda onlar ölkənin maliyyə sistemini əmələ gətirirlər.

Maliyyə sisteminin hər bir həlqəsi də, öz növbəsində, subyektlərin sahə mənsubiyyətindən, mülkiyyət formasından, fəaliyyət xarakterindən və başqa amillərdən asılı olaraq ayrı-ayrı hissələrə bölünür. Maliyyə sisteminin qeyd edilən sahə və həlqələri arasındakı əlaqələrin mahiyyəti onların fəaliyyətinin qarşılıqlı maliyyə təminatından ibarətdir ki, bu da vergilər, yığımlar, ayırmalar, rüsumlar, cərimələr, təxsisatlar və s. formalarda ifadə olunur. Bu qarşılıqlı əlaqələrin bünövrəsində təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsi, daha dəqiq desək, təkrar istehsal məsrəflərinin maliyyə təminatı dayanır. Belə maliyyə təminatı üç formada həyata keçirilir: özünümaliyyələşdirmə, kreditləşdirmə, dövlət maliyyələşdirilməsi. Maliyyə təminatının qeyd olunan bu formaları arasında nisbətlərin optimallaşdırılması dövlət tərəfindən müvafiq maliyyə siyasətinin tətbiqi yolu ilə təmin edilir.

Firmanın fəaliyyət prosesi tsiklik xarakter daşıyır. Bir tsikl ərzində zəruri resursların cəlb edilməsi, onların istehsal prosesində birləşdirilməsi, məhsul istehsalı, istehsal edilən məhsulun realizasiyası və son maliyyə nəticələrinin əldə edilməsi baş verir. O da məlumdur ki, müəssisənin idarə edilməsinin ümumi funksiyalarının yönəldildiyi iriləşdirilmiş və nisbətən müstəqil iqtisadi obyektlər pul resursları (daha dəqiq desək, maliyyə resursları), əmək resursları və istehsal vasitələridir (əmək alətləri və predmetləri).

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bütövlükdə müəssisənin, onun təsisçilərinin və işçilərinin maliyyə müvəffəqiyyəti maliyyə resurslarının əsas və dövriyyə vəsaitlərinə, habelə iş qüvvəsinin stimullaşdırılması vasitələrinə nə dərəcədə səmərəli və məqsədəuyğun transformasiyasından asılı olur. İdarəetmənin bütün səviyyələrində (strateji, taktiki, operativ) maliyyə resurslarının rolu bu və ya digər dərəcədə vacibdir, lakin firmanın inkişaf planında bunlar xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər.

Firmanın maliyyə resursları dedikdə, onun öz maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirməsi, cari xərcləri və öz istehsalının genişləndirilməsilə əlaqədar olan özünün

pul vəsaitləri və borc alınmış (kənardan daxil olmuş) vəsaitlərin məcmusu nəzərdə tutulur.

Firmanın maliyyə resursları yaranma mənbəyinə və mənşəyinə görə xüsusi və cəlb edilmiş (borc) vəsaitlərinə bölünürlər. **Müəssisələr müxtəlif mülkiyyət, təşkilati-hüquqi və təşkilati-iqtisadi formalarda olduqlarından, onların xüsusi vəsaitlərinin yaranma mənbələri də xeyli dərəcədə fərqlənir.**

Müəssisələrin xüsusi vəsaitləri əsasən aşağıdakı mənbələrdən formalaşır:

1. Mülkiyyətçi tərəfindən verilən kapital – onun əsas hissəsini təşkil edən nizamnamə fondu (səhmlərin satışından gələn vəsaitlər, mülkiyyətçi və təsisçilərin pay vəsaitləri);
2. Hüquqi və fiziki şəxslərin sair vəsaitləri (məqsədli maliyyələşdirmə, ianələr, xeyriyyə vəsaitləri və s.);
3. Müəssisənin yaratdığı ehtiyatlar (ehtiyat kapitalı, əlavə kapital və yığılmış mənfəət).

Cəlb edilmiş vəsaitlərin əsas mənbələri isə aşağıdakılardır: a) bank kreditləri;

- b) borc vəsaitləri;
- c) istiqrazların və başqa qiymətli kağızların satışından daxil olan vəsaitlər;
- d) kreditor borcları;
- e) hesablanması ilə köçürülməsi vaxtı arasındakı müddətdə əmələ gələn büdcəyə olan öhdəliklər;
- f) firma və ya müəssisənin əmək haqqı üzrə borc öhdəlikləri;
- g) yaranma vaxtı ilə ödəmə vaxtı arasındakı fərq nəticəsində sosial sığortaya və sosial təminat orqanlarına borclar.

Hər bir firmanın fəaliyyətinin başlıca maliyyələşdirmə mənbəyi onun xüsusi vəsaitləri hesab olunur. Xüsusi vəsaitlərin ilkin mənbəyi isə müəssisənin nizamnamə kapitalıdır (yaxud fondudur). Nizamnamə kapitalı müəssisənin fəaliyyətini təşkil və təmin etmək üçün mülkiyyətçilər (təsisçilər) tərəfindən

verilən vəsaitlərin məbləğini əks etdirir. "Nizamnamə kapitalı" kateqoriyasının məzmunu isə müəssisələrin təşkilati-hüquqi formasından asılı olaraq dəyişir:

- dövlət müəssisəsi üçün – müəssisənin özünü maliyyələşdirmə şəraitində fəaliyyət göstərməsi üçün dövlətin ona ayırdığı əmlakın dəyər ifadəsi;
- məhdud məsuliyyətli müəssisə üçün – mülkiyyətçilərin paylarının məbləği;
- səhmdar cəmiyyəti üçün – birgə fəaliyyəti təşkil etmək üçün iştirakçılar tərəfindən verilən əmlakın dəyər qiyməti;
- icarə müəssisəsi üçün – firmanın təsərrüfat fəaliyyətini təşkil etmək üçün mülkiyyətçi tərəfindən müəssisəyə ayrılmış əmlakın dəyər qiyməti.

Müəssisə yaradılan zaman onun nizamnamə kapitalına (fonduna) qoyulan pul vəsaitləri maddi və qeyri-maddi aktivlər şəklində ola bilər. Aktivlər pay şəklində nizamnamə kapitalına (fonduna) verildikdə, onlar üzərində əmlak hüququ təsərrüfat subyektinə, yəni müəssisəyə keçir, başqa sözlə, həmin payı verən investorlar bunlar üzərində əmlak hüquqlarını itirirlər. Müəssisə ləğv edildikdə, yaxud iştirakçı ortaqlığın və ya cəmiyyətin tərkibindən çıxdıqda, o, müəssisənin qalıq əmlakının yalnız onun payına uyğun hissəsinə iddia edə bilər, əvvəl qoyduğu vəsaitləri həmin formada və tam şəkildə tələb edə bilməz. Nizamnamə kapitalı (fondu) hüquqi baxımından müəssisənin investorlar qarşısında öhdəlik (məsuliyyət) həddini əks etdirir.

Nizamnamə kapitalının (fondunun) həcmi (yaxud məbləği) müəssisə dövlət qeydiyyatına alınarkən elan olunur. Onun həcmnin artırılması (azaldılması) yalnız qanunvericiliklə müəyyən olunmuş və təsis sənədlərində (əsasən Nizamnamədə) göstərilmiş qaydalarda həyata keçirilir.

İstehsala investisiya edilmiş ilkin kapital istifadə olunduqca reallaşdırılan məhsulun qiymətində öz əksini tapan dəyər yaradır. Məhsul reallaşdırıldıqdan sonra o, pul formasını alır, müəssisənin hesablaşma hesabına daxil olur. Reallaşdırmadan mədaxil məhsul istehsalına çəkilməmiş xərclərin ödənməsi və müəssisədə pul fondlarının və maliyyə ehtiyatlarının yaradılması üçün mənbə olsa da, o gəlir deyildir. Belə ki, mədaxil, istifadə prosesində keyfiyyət baxımından müxtəlif olan tərkib hissələrinə bölünür.

Mədxilin istifadə istiqamətlərindən biri amortizasiya fondunun formalaşdırılmasıdır.

Bazar münasibətləri və firmaların tam sərbəstliyi şəraitində maliyyənin təşkili, hər şeydən əvvəl, firmanın maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanmasını nəzərdə tutur. **Maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanmasından məqsəd firmanın maliyyəsinin idarə edilməsinin elə səmərəli sisteminin qurulmasıdır ki, qarşıda duran strateji və taktiki vəzifələrin yerinə yetirilməsinə bilavasitə əlverişli şərait yaratmaq mümkün olsun.** Firmanın maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanmasında bir sıra funksional struktur bölmələri (plan-iqtisadi, maliyyə, mühasibatlıq və başqaları) iştirak edirlər.

Firmanın maliyyə siyasətinin işlənilməsinin strateji vəzifələri aşağıdakılar hesab olunur:

- firmanın mənfəətinin (gəlirinin) maksimumlaşdırılması;
- firmanın kapitalının (vəsaitlərinin) strukturunun optimallaşdırılması və onun maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi;
- mülkiyyətçilər (təsisçilər, payçılar), investorlar və kreditorlar üçün firmanın maliyyə-iqtisadi vəziyyətinin "şəffaflığına" nail olunması;
- firmanın investisiya qoyuluşu üçün cazibədarlığının təmin edilməsi;
- firmanın idarə edilməsinin səmərəli mexanizminin qurulması;
- maliyyə vəsaitlərinin cəlb olunmasının bazar mexanizmlərindən istifadə edilməsi.

Firmanın maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanmasının əsas istiqamətlərinə:

- a) firmanın maliyyə-iqtisadi vəziyyətinin təhlili;
- b) uçot və vergi siyasətinin müəyyən edilməsi;
- c) firmanın kredit siyasətinin işlənilib hazırlanması;
- d) dövrüyyə vəsaitlərinin idarə olunması;
- e) istehsal xərclərinin idarə edilməsi, o cümlədən amortizasiya siyasətinin seçilməsi;
- f) mənfəətin bölgüsü və istifadəsi (yaxud dividend) siyasətinin seçilməsi aiddirlər.

Firmanın iqtisadi imkanını iki baxımdan – həm onun əmlak, həm də maliyyə vəziyyəti mövqeyindən – xarakterizə etmək olar. Təsərrüfat fəaliyyətinin qeyd edilən tərəfləri sıx qarşılıqlı əlaqəlidir – əmlakın qeyri-səmərəli strukturu, onun keyfiyyətsiz tərkibi müəssisənin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə gətirib çıxarır və əksinə. Buna görə firmanın maliyyə siyasətinin işlənilməsinə onun maliyyə-iqtisadi vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsindən başlanılır. Belə təhlil və qiymətləndirmə isə firmanın əmlak və maliyyə vəziyyətini əks etdirən bir sıra göstəricilərin köməyi ilə həyata keçirilir.

İstehsal firması və ya müəssisənin əmlak vəziyyətini qiymətləndirilmək üçün onların sərəncamında olan əsas fondların dəyəri, əsas fondların aktiv hissəsinin payı, əsas fondların köhnəlmə (aşınma), yeniləşmə, sıradan çıxma əmsalları və s. bu kimi göstəricilərdən istifadə edilir.

Firmanın maliyyə vəziyyətinin sabitliyi maliyyə resurslarının aktivlərə (əsas və dövriyyə vəsaitlərinə) məqsədəuyğun və düzgün qoyuluşundan əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Aktivlər isə təbiəti etibarilə dinamikdir, yəni müəssisənin fəaliyyət prosesində həm aktivlərin miqdarı (həcmi), həm də onların strukturu daimi dəyişikliklərə məruz qalır.

Uzunmüddətli perspektiv baxımından müəssisənin maliyyə vəziyyəti vəsaitlərin mənbələrinin strukturu, müəssisənin kənar investordan və kreditorlardan asılılıq dərəcəsi və s. ilə xarakterizə olunur. **Müəssisənin (firmanın) xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitləri arasındakı nisbət üçün qəbul olunmuş vahid normativ yoxdur.**

Dövriyyə vəsaitlərinin səviyyəsi ilə firmanın (müəssisənin) mənfəəti arasında da müəyyən asılılıq var. Dövriyyə vəsaitlərinin səviyyəsi zəruri normadan az olduqda müəssisənin işində tez-tez fasilələr yaranır ki, nəticədə mənfəətin həcmi də azalır.

Dövriyyə vəsaitlərinin səviyyəsinin normativdən yüksək olması vəsaitlərin müəyyən qisminin fəaliyyətsiz qalmasına, xərclərin artmasına və beləliklə də, mənfəətin azalmasına gətirib çıxarır. Buna görə də dövriyyə vəsaitləri elə optimal

səviyyədə (normada) saxlanılmalıdır ki, müəssisənin vəsaitlərindən səmərəli istifadə olunsun və ən yüksək mənfəət əldə edilsin.

Dövriyyə vəsaitlərinin müvəqqəti çatışmamazlığını aradan qaldırmaq üçün adətən qısamüddətli kreditləşdirmədən istifadə olunur. Qısamüddətli kreditləşdirmənin əsas üsulları isə **kommersiya krediti və bank kreditidir.**

Kommersiya krediti uzunmüddətli təsərrüfat əlaqələrinə malik müəssisələrin bir-birinə məhsul (material, yarımfabrikat, hissə və qovşaqlar və s.) göndərməsi və onun haqqının ödənilməsi müddətinin uzadılması ilə yaranır. Yəni bu zaman qarşılıqlı razılaşma (müqavilə) əsasında istehsal müəssisəsi satın aldığı xammal və materialların, yarımfabrikatların və s. haqqının ödənilməsini bir qədər gecikdirir. Bunun ən geniş yayılmış forması kreditor borclarıdır. Bu zaman məhsul göndərən müəssisənin vəsaitləri müvəqqəti olaraq məhsul alan müəssisənin təsərrüfat dövriyyəsində olur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələr arasındakı belə kommersiya kreditləri veksəl, alıcının avansı, açıq hesab və s. bu kimi formalarda rəsmiləşdirilir.

19. İNVESTİSİYA VƏ ONUN İQTİSADİ SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ

Hər bir sənaye sahəsi, əvvəllər qeyd edildiyi kimi, öz fəaliyyətinə görə sahibkarlıq mahiyyətinə malikdir. Sahibkarlıq isə, elə bir fəaliyyət növüdür ki, burada məqsəd – vəsait qoymaqla ictimai faydalılıq əsasında şəxsi maraqların ödənilməsi üçün mənfəət əldə etməkdir. Bu, xüsusilə istehsal firmalarına aiddir: onlar «investisiya - istehsal - mənfəət» sxemi ilə işləyirlər. Elə buna görə də firmanın müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərməsi üçün özünün istehsal güclərini genişləndirmək, xərcləri aşağı salmaq, öz məhsulunun rəqabət qabiliyyətini artırmaq və bazarda mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədilə vaxtaşırı investisiya qoyuluşu həyata keçirməlidir.

İnvestisiya (latınca «invest» sözündən olub, tərcüməsi «geyindirirəm» mənasını verir) mənfəət (gəlir) və ya müəyyən sosial səmərə əldə olunması

məqsədi ilə sahibkarlıq və yaxud digər fəaliyyət növləri obyektlərinə uzun müddətə qoyulan maliyyə vəsaitindən, habelə maddi və intellektual sərvətlərdən ibarətdir. Belə vəsait və sərvətlərə aşağıdakılar aid olunur.

- pul, məqsədli bank əmanətləri, kreditlər, paylar, səhmlər və başqa qiymətli kağızlar;
- daşınan və daşınmaz əmlak (binalar, qurğular, avadanlıq və başqa maddi sərvətlər);
- müvafiq qaydada rəsmiləşdirilmiş elmi-təcrübi və digər intellektual sərvətlər;
- bu və ya digər istehsal növünün təşkili üçün zəruri olan, ancaq patentləşdirilməmiş, texniki sənədləşdirilmə, vərdiş və istehsalat təcrübəsi kimi tərtib edilmiş texniki, texnoloji, kommersiya və digər biliklərin məcmusu ("nou-hau");
- torpaqdan, sudan və digər təbii ehtiyatlardan, binalardan, qurğulardan, avadanlıqlardan istifadə hüquqları, habelə müəlliflik hüququndan irəli gələn başqa əmlak hüquqları; – başqa sərvətlər.

Maliyyə baxımdan investisiya – mənfəət (fayda) əldə edilməsi məqsədi ilə iqtisadi (təsərrüfat) fəaliyyətə yönəldilən bütün növ aktivlərdir (vəsaitlərdir).

İqtisadi baxımdan investisiya – əsas (müəyyən hallarda hətta dövriyyə) fondlarının yaradılmasına, genişləndirilməsinə, yenidən qurulmasına və rekonstruksiyasına çəkilən xərclərdir.

İnvestisiya fəaliyyəti – hüquqi şəxslərin, dövlətin və vətəndaşların investisiyanı reallaşdırmaq üçün praktik fəaliyyətlərinin məcmusudur. Firmanın investisiya fəaliyyəti onun ümumi təsərrüfat- kommersiya fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsidir.

Firmanın investisiya fəaliyyəti özünün istehsal – kommersiya potensialını möhkəmləndirmək və daha da inkişaf etdirməyə yönəldiləcək kapital qoyuluşunun ən sərfəli forma və variantının seçilməsi, əsaslandırılması və realizə edilməsi prosesidir.

İnvestisiyanın obyektlərini və subyektlərini biri-birindən fərqləndirmək lazımdır.

İnvestisiyanın obyektləri – kapital qoyuluşunun istiqamətləri – aşağıdakılardır:

- bütün sahələrdə yeni yaradılan və təkmilləşdirilən əsas fondlar, dövriyyə vəsaitləri;
- qiymətli kağızlar;
- məqsədli pul yatırımları;
- elmi-texniki məhsullar, mülkiyyətin digər obyektləri; – əmlak hüququ və intellektual mülkiyyət hüquqları.

İnvestisiyanın subyektləri – investisiya prosesinin iştirakçıları – aşağıdakılardır:

- investorlar;
- iş icraçıları (podratçılar);
- investisiya fəaliyyətindən istifadə edənlər;
- əmtəələr, avadanlıq və layihə məhsullarını təqdim edənlər; – banklar, sığorta şirkətləri və vasitəçi təşkilatlar.

Firmanın inkişafının strateji məqsədləri bilavasitə investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. İnvestisiya vəsaitlərinə tələbat iqtisadi inkişaf məsələlərinin həlli üçün vacib olan həm madditexniki, həm də maliyyə ehtiyatlarının həcmi ilə ölçülür. İnvestisiya fəaliyyəti maddi və maliyyə vəsaitlərinin uzunmüddətli istifadə üçün ayrılmasını nəzərdə tutur.

İnvestisiya, firmanın istehsal ehtiyatlarının bərpasına, istehsal güclərinin genişləndirilməsinə, texnika və texnologiyanın modernləşdirilməsinə, yeni istehsal sahələrinin və güclərinin yaradılıb işə salınmasına, yeni məhsul növlərinin işlənməsinə və s. yönəldilə bilər.

İnvestisiya vəsaitləri müxtəlif formalarda yerləşdirilə bilər və onlar müəyyən əlamətə görə fərqlənilər:

- qiymətli kağızlara (səhmlərə və opsiyolara) və daşınmaz əmlaka yönəldilən investisiya;

- borc öhdəliklərinə yönəldilən investisiya;
- az və ya çox risk dərəcəsinə malik olan investisiya; – uzun və qısamüddətli investisiya; – birbaşa (real) və portfel investisiya.

Birbaşa investisiya “portfel” investisiyasından fərqli olaraq firmanın fəaliyyətinə və idarə edilməsinə birbaşa təsir etmək imkanı verir. Bu qəbildən olan investisiyanın həcmi isə konkret sahə və firmadan, onda iştirak edən tərəfdaşlardan asılı olaraq müxtəlif ola bilər. Ona görə də bu iki investisiya forması arasındakı sərhəd nisbidir. ABŞ statistikasına görə firmanın kapitalının 10 faizindən çoxuna, Beynəlxalq Valyuta Fondu isə 25 faizindən çoxuna nəzarəti təmin edən investisiyanı birbaşa investisiya hesab edir. Birbaşa investisiya ilə portfel investisiyası arasında mahiyyət fərqi ondan ibarətdir ki, birinci investitorun müəssisənin fəaliyyətində maraqlı olmasına gətirib çıxarır, ikinci isə investoru qoyulan vəsaitin gəlirliyində maraqlıdır. **Portfel investisiyalar – investisiya portfelinin formalaşdırılması üçün qiymətli kağızların alınması ilə əlaqədar layihələrə vəsait qoyuluşudur.** Bu halda investitorun başlıca vəzifəsi optimal investisiya portfelinin formalaşdırılması və səmərəli idarə edilməsidir. Buna, bir qayda olaraq, fond bazarında qiymətli kağızların alqı-satqı əməliyyatları vasitəsi ilə nail olunur. Investisiya portfeli – müxtəlif qiymətli kağızların və sair investisiya qiymətlilərinin (məsələn, qiymətli metallar, daş-qaş və s.) bir dəstdə toplanmış məcmusudur.

Real investisiyalar – əsasən istehsal vasitələrinə, istehsal, sosial və infrastruktur obyektlərinə, istehsal prosesinə uzunmüddətli vəsait (kapital) qoyuluşudur.

Real investisiyaları bir çox hallarda birbaşa investisiyalar da adlandırırlar. Bu isə onunla əlaqədardır ki, belə investisiyalar bilavasitə istehsal prosesinə yönəldilir.

İnvestor dedikdə, özünün (eləcə də, cəlb olunmuş borc vəsaitlərinin) maddi və intellektual sərvətlərinin birbaşa və yaxud dolaylı şəkildə investisiya obyektlərinə qoyulması haqqında qərar çıxarmış subyektlər – hüquqi və fiziki şəxslər – başa düşülür.

İnvestorlar investisiya fəaliyyətinə kreditor kimi, kapital yerləşdirən kimi qoşula bilərlər. Mülkiyyət formasından, fəaliyyət növündən asılı olmayaraq, respublikamızın ərazisində investisiya fəaliyyəti ilə məşğul olan bütün fiziki və hüquqi şəxslər investisiyanı bərabər hüquqla həyata keçirirlər. Onlar nəzərdə tutulan investisiya ayırmalarını birbaşa, müqavilələr əsasında və digər fiziki və hüquqi şəxsləri cəlb etməklə, müştərək şəkildə həyata keçirə bilərlər. Hər bir investor, investisiya ayırdığı obyekt üzərində olan hüququndan, onun fəaliyyətinin son nəticələrindən sərbəst istifadə edə bilər.

Birgə investisiya fəaliyyəti zamanı investorlar arasında qarşılıqlı münasibətlər ikitərəfli və yaxud çoxtərəfli müqavilələr bağlamaq əsasında tənzimlənir.

İnvestisiya məqsədləri üçün maliyyə vəsaitləri kreditlər alınması, qiymətli kağızlar, eləcə də, istiqrazlar buraxılması yolu ilə cəlb edilir. Kreditlər alınan zaman investor öz üzərinə götürdüyü borc öhdəliklərinin təminatını ancaq öz vəsaitlərini girov qoymaqla təşkil edə bilər. İnvestorlar həm dövlət, həm də bələdiyyə əmlakının, həmçinin başa çatdırılmamış tikintilərin özəlləşdirilməsində fərdi və yaxud da müştərək qaydada iştirak etmək hüququna malikdirlər.

Məlumdur ki, dövlət ölkənin perspektiv sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətlərini nəzərə alaraq, məqsədyönlü investisiya siyasəti apara bilər, eləcə də, investisiya siyasətinin tərkib hissəsi kimi müəyyən stimullaşdırıcı və yaxud da məhdudlaşdırıcı tədbirlər hazırlayıb həyata keçirə bilər. Bu yolla ölkədə investisiya fəaliyyəti tənzimləmə və investisiya qoyuluşları strateji cəhətdən perspektivli sahələrə yönəldilə bilər.

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının perspektiv istiqamətlərinə uyğun gələn iqtisadi, elmi-texniki, sosial proqramların həyata keçirilməsi məqsədilə investisiya fəallığının lazımı səviyyəsinə nail olmaq üçün təkmil hüquqi bazanın yaradılması zəruridir.

İnvestisiya fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi aşağıda qeyd olunan mexanizimlərdən istifadə edilməsini nəzərdə tutur:

- vergi sistemində potensial investorlar üçün güzəştli vergi dərəcələrindən və şərtlərindən istifadə olunması;
- aşağı faizlərlə kredit verilməsini və sürətli amortizasiya ayırmalarını özündə cəmləşdirən çevik maliyyə-kredit və əsas vəsaitlərin amortizasiyası mexanizmlərindən istifadə olunması;
- investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi məqsədi ilə respublikaya gətirilən istehsal-texniki təyinatlı avadanlıqların əlavə dəyər vergisindən və gömrük rüsumundan qismən və ya tamamilə azad edilməsi və s.

Ölkədə investisiya fəaliyyətinin genişlənməsi yuxarıda qeyd olunan mexanizmlərlə yanaşı, dövlət tərəfindən investisiyanın qorunması sahəsində görülən konkret tədbirlərdən də asılıdır. Bu, xarici investisiyanın cəlb edilməsi nöqtəyi-nəzərindən olduqca vacibdir. Ona görə də, respublikamızın ərazisində müxtəlif təsərrüfat subyektləri tərəfindən həyata keçirilən investisiyaların qorunmasına dövlət təminat verir. Belə bir təminat mülkiyyət formasından və investisiyanın təyinatından asılı olmayaraq, bütün investorlar üçün dövlət səviyyəsində verilir. Belə təminatlar "İnvestisiya fəaliyyəti haqqında", "Xarici investisiyanın qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikası qanunlarında öz əksini tapmışdır.

İnvestisiya qoyuluşunun həyata keçirilməsi haqqında qərarın qəbul olunmasına həm daxili, həm də xarici amillər təsir göstərir.

Həmin amillərə başlıca olaraq aşağıdakılar aid edilə bilər:

- makroiqtisadi şərait;
- tələbin səviyyəsinin dəyişməsi prosesi; – təklifin səviyyəsinin dəyişməsi prosesi.

Müəssisə müəyyən makroiqtisadi mühitdə fəaliyyət göstərir və onun fəaliyyətinə bir çox tənzimləyici amillərlə yanaşı dövlətin iqtisadi siyasəti də öz təsirini göstərir. Belə təsiredici amillərə: tələbin ümumi səviyyəsi, real bank faizinin dərəcəsi, iqtisadi inkişaf səviyyəsi, dövlətin büdcə və vergi siyasəti, pul-kredit mexanizmləri və s. aid edilə bilər. Bütün bu amillər, makroiqtisadi mühitin bu və ya digər formada tənzimlənməsi prosesində müəssisənin fəaliyyətinə öz

təsirini göstərir. Məsələn, bank faizinin dərəcəsinin yüksəldilməsi ilə xarakterizə olunan maliyyə siyasəti investisiya fəallığını məhdudlaşdırır. Bunun əksi isə, investisiya proseslərini stimullaşdıraraq, investisiya qoyuluşlarının həcmi artırır. Son nəticədə, düzgün makroiqtisadi siyasət şəraitində investisiya fəaliyyətinin genişlənməsinə və ölkə iqtisadiyyatına investisiya axınının artmasına gətirib çıxarır.

İqtisadiyyatda investisiya fəallığının səviyyəsinə tələbin səviyyəsinin dəyişməsi bilavasitə təsir göstərir. Əgər tələbin həcmi artarsa, investisiya fəallığı da artar, əksinə, tələb aşağı düşərsə, investisiya fəallığı da zəifləyər. Təklifin səviyyəsinin dəyişməsi də investisiya qoyuluşunun həcminə öz təsirini göstərir.

Güclü rəqabətə davam gətirmək üçün münasib istehsal sistemini və idarəetmə aparatını yaratmayan müəssisə, bazarda öz mövqeyini saxlamaqda çətinlik çəkər və getdikcə bazardan sıxışdırılıb çıxarıla bilər.

Firmada investisiya qoyuluşu ilə bağlı qərar qəbul edilməsi prosesi kifayət qədər real olan informasiyanın toplanması və işlənməsini tələb edir. Bu informasiya makroiqtisadi şərait, tələb və təklifin həcmi dəyişməsi, material ehtiyatlarından səmərəli istifadə imkanı, mövcud olan maliyyələşdirmə mənbələri və s. ilə əlaqədar olur. Bundan sonra həmin məlumatlar və müxtəlif investisiya variantları və onların həyata keçirilməsindən əldə oluna biləcək nəticələr haqqında proqnozlar əsasında qarşıda duran problemin həlli üçün investisiya qoyuluşunun məqsədəuyğunluğu haqqında konkret qərar qəbul edilir.

ƏDƏBİYYAT

- 1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Bakı-1995**
- 2. Məmmədov İ.A. “Məhsul keyfiyyətinin iqtisadiyyatı”
Bakı-1992**
- 3. Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu-1996**
- 4. Telman Hüseynov “Sənayenin iqtisadiyyatı” Bakı-2000**
- 5. K. F. Sadıqov Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin konseptual əsasları Azər nəşr 1999**